

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ ΣΚΑΛΑΣ ΛΟΥΤΡΩΝ ΛΕΣΒΟΥ

«ΤΟ ΔΕΛΦΙΝΙ»

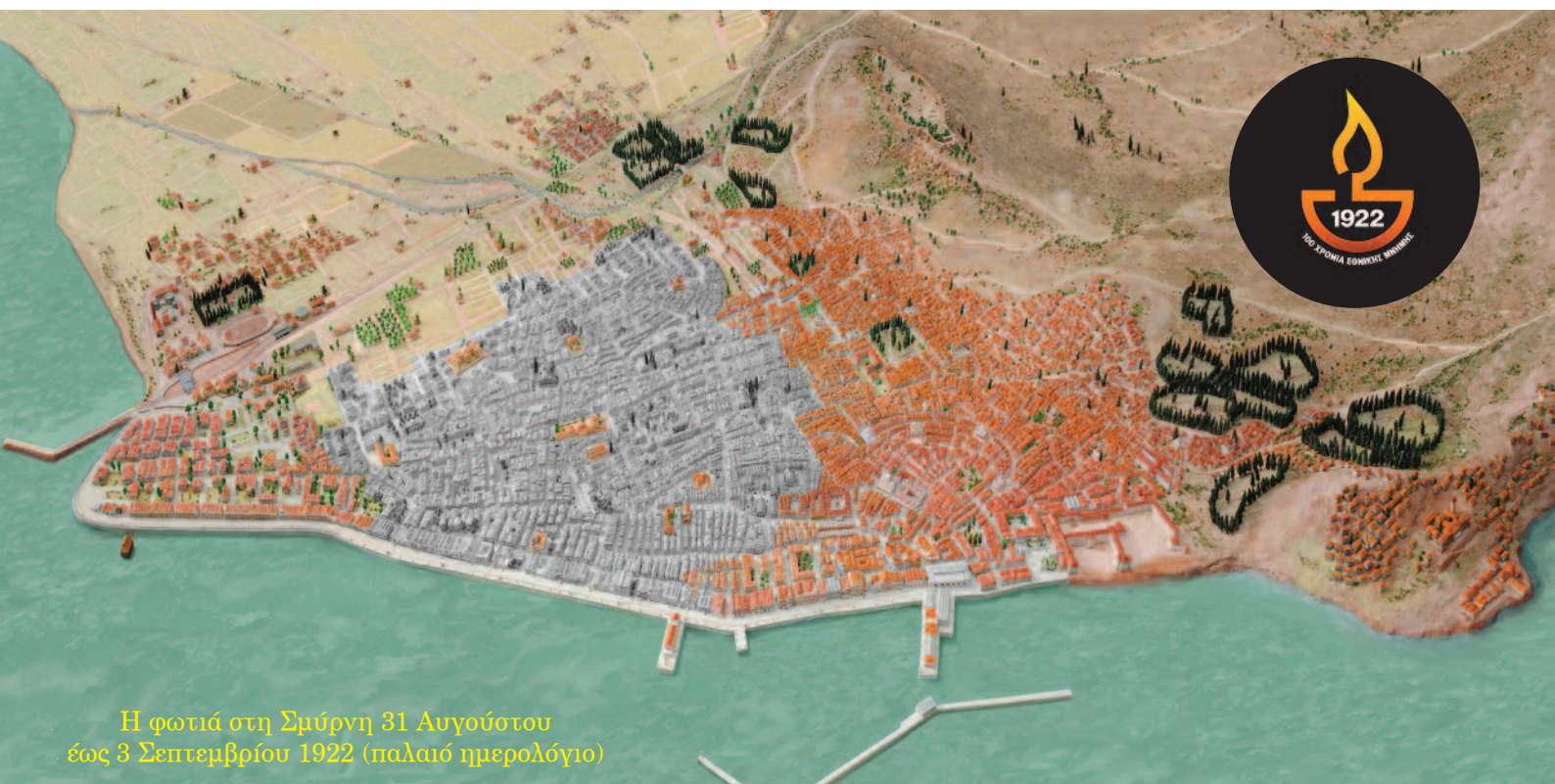

www.delfini1922.gr

ΕΠΕΤΕΙΑΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

100 χρόνια Εθνικής Μνήμης
Μικρασιατικού Ελληνισμού, μέσα από
ιστορικά κείμενα, γεγονότα και αφηγήσεις

ΔΙΑΝΕΜΕΤΑΙ ΔΩΡΕΑΝ - ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β΄ - ΤΕΥΧΟΣ 28 - ΕΤΟΣ 2022

Η φωτιά στη Σμύρνη 31 Αυγούστου
έως 3 Σεπτεμβρίου 1922 (παλιό ημερολόγιο)

ΕΜΕΙΣ ΟΙ «ΚΛΗΡΟΝΟΜΟΙ» ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Καθώς φθάσαμε τα 100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή, πληθαίνουν οι συζητήσεις για την εποχή εκείνη, για τον πολιτισμό και την ιστορία του Ελληνισμού της Ανατολής πριν και μετά την Καταστροφή και τον ξεριζωμό.

Η τρίτη και η τέταρτη γενιά των απογόνων των προσφύγων καλείται σήμερα να προβάλει και να αναδείξει αυτή τη βαριά κληρονομιά κάτω από συνθήκες και συγκυρίες κάθε άλλο παρά ευνοϊκές.

Οι συζητήσεις και οι δράσεις έχουν ήδη αρχίσει και ελπίζουμε το τελικό αποτέλεσμα να είναι αντιπροσωπευτικό του πολιτισμού και της ιστορίας του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας.

Ευχαριστούμε την Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου
για την ευγενική χορηγία της στην έκδοση
τον παρόντος Επετειακού Περιοδικού

Ο ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

Ας απλωθί ο νους και η ψυχή μας εκεί κάτω στην χώρα της θυσίας και του πόνου, του ολέθρου και του σπαραγμού, την αιματοποτισμένη και κοκκαλοσπαρμένη, εκεί κάτω, εις την «μεγάλην Ελλάδα του μεσαιώνος», όπως την ονόμαζε ο αείμνηστος Παπαρρηγόπουλος, και ας τη γνωρίσωμε τώρα, αφού δεν ηθελήσαμε να την γνωρίσωμε εις τις ημέρες του ανθίσματος της. Η «μεγάλη Ελλάς» έγραφε ο Ιστορικός του Ελληνικού Έθνους, και συνεπλήρωσε ο Γάλλος υπερασπιστής των Ελληνικών δικαίων Ρενέ Πυώ – όταν ευρέθη μεταξύ των διανοουμένων Μικρασιατικών κύκλων την 16ην Φεβρουαρίου 1919 – η «Χώρα των Ελλάδων». Και ήτο πράγματι η «Χώρα των Ελλάδων». Η σκλάβια χώρα που δεν εγνώρισε τύραννο. Γι' αυτό και ο κατακτητής την έλεγε με μίσος «γιαούρισσα». Αν και ζούσε η Μικρασιατική Ελλάδα κάτω από το ακονισμένο σπαθί του Τούρκου, όμως η ψυχή της ήτανε ελεύθερη και ο παλμός της πάντοτε ένας και συγκινητικός. Η Ελλάδα. Τόσον σπαρταριστά Ελληνική ήτανε η Μ. Ασία, ώστε η ελεύθερη γωνία δεν είχε κανένα φόβο, κανένα τρόπο για την απώλεια του εθνισμού και της κυριαρχίας της απέναντι των Τούρκων.

Οι Γενικοί Πρόξενοι επήγαιναν εκεί κάτω στα «Μικρασιατικά θλιμμένα ακρογιάλια», για να επιδείξουν περισσότερο τον εαυτό τους παρά την στοργή και την λαχτάρα του επισήμου Κράτους... Ό,τι λοιπόν ακραίο, φωτεινό, επιβλητικό, εδημιουργήθη εις την Ιωνίαν εις το εμπόριο, τα γράμματα, τις τέχνες, τη βιομηχανία, τα επαγγέλματα, τη γεωργία, το θρήσκευμα, την εκπαίδευση, είναι αποτέλεσμα της ικανότητας και του αγνού πατριωτισμού των Μικρασιατών. Δεν εζήτησαν τίποτε από την ελευθέρα γωνία, για να επιβληθούν ως άτομα, ως έμποροι, ως επιστήμονες και βιομήχανοι. Εδημιούργησαν ένα υπέροχο πολιτισμό, μίαν ανθούσα Ελλάδα, για να την προσφέρουν ως θαυμαστό αδάμαντα εις το «ελεύθερον Βασίλειον». Από την Ιωνία εξώρμησαν κατά καιρούς οι σοφοί του Γένους και κατέπληξαν τον κόσμο.

Εκείθεν το φως, η αγάπη, η λατρεία, η επιστήμη, αι τέχναι. Η πίστις, η αγάπη προς το Ελληνικόν Γένος, ο αιωνόβιος πολιτισμός μας, ώθησε τον Πανταλέοντα Σεβαστόπουλον εις το να ιδρύση τω 1720 την Ευαγγελική Σχολή. Και μόνον η μνημόνευση του έτους αυτού αρκεί δια ν' αποδείξη την Μικρασιατική υπεροχή εις τα γράμματα. Την ονόμασαν Ευαγγελικήν, διότι οι Τούρκοι επέτρεπον τότε μόνον την διδασκαλίαν του Ευαγγελίου. Οι ιδρυταί της, υποπευδόμενοι τις Τουρκικές καταδιώξεις, την έθεσαν υπό την προστασία της Αγγλίας, και η προστασία αυτή διτηρήθη μέχρι των ημερών της καταστροφής. Η Ελληνική γλώσσα εν Σμύρνη τόσον, ήτο εν χρήσει εις τον προφορικό και γραπτό λόγο, ώστε εις την μεγάλη βιβλιοθήκη του πολυμαθούς δημοσιογράφου Γ. Υπερίδου,

εκ των διευθυντών της ιστορικής «Αμάλθειας», υπήρχε ο κανονισμός του καθολικού νοσοκομείου

«Άγιος Ιωάννης» συνταγμένος την 4ην Δεκεμβρίου 1848 εις γλώσσαν Ελληνική με λατινικούς χαρακτήρες.

Ο Τύπος, αν και ευρίσκετο διαρκώς υπό τα δεσμά των Σουλτανικών λογοκρισιών, εξεδίδετο από του 1830 και διεφώτιζε τον Ελληνικό κόσμο. Από του 1830 μέχρι του 1837 εξεδί-

δοντο διάφορα περιοδικά, από δε του 1838 εξεδίδετο η πρώτη Ελληνική εφημερίδα «Αμάλθεια», καθ' ην στιγμήν εις το ελεύθερο Βασίλειο ημερησία εφημερίδα εξεδόθη ο «Αιών» και η «Ελπίς» μετά το 1877. Το πρώτον εν Σμύρνη Ελληνικό τυπογραφείο ιδρύθη υπό του Δαμιανού τω 1830, αμέσως δε κατόπιν ιδρύθησαν και άλλα τυπογραφεία, εις τα οποία εξετυπούντο περιοδικά και βιβλία. Έκαστος δύναται να εννοήση ότι η πνευματική εκπαίδευσις των Μικρασιατών ήτο ασυγκρίτως ανωτέρα από τα άλλα υπόδουλα μέρη, αφού το πρώτον σχολείον των ελειτούργησε κατά το 1720, δηλαδή εκατό και ένα έτος προ της επαναστάσεως του 1821.

Εισαγωγή από το βιβλίο του Μιχαήλ Ροδά «Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία – Μικρασιατική καταστροφή»

**ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΩΝ
ΣΚΑΛΑΣ ΛΟΥΤΡΩΝ ΛΕΣΒΟΥ
«ΤΟΔΕΛΦΙΝΙ»
ΤΑ ΝΕΑ ΜΑΣ
Επετειακή έκδοση του Συλλόγου**

Συντακτική επιτροπή: Το Δ.Σ. του Συλλόγου
Ενυπόγραφα άρθρα δεν εκφράζουν
κατ'ανάγκη τις θέσεις του Συλλόγου.
e-mail: delfini33@gmail.com
Ιστοσελίδα: www.delfini1922.gr

Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΕΚΣΤΡΑΤΕΙΑ

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Το τέλος του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου βρήκε την Ελλάδα στο στρατόπεδο των νικητών ενώ τη Βουλγαρία και την Τουρκία στο στρατόπεδο των ηττημένων. Γρήγορα όμως διαφάνηκαν οι πρώτες διαφορές ανάμεσα στους νικητές. Ιδιαίτερα στα ζητήματα που αφορούσαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η Βρετανία είχε εντελώς διαφορετικές επιδιώξεις από τη Γαλλία αλλά και την Ιταλία.

Ο Βενιζέλος, ο οποίος ήδη από το τέλος του 1918 είχε φροντίσει με υπόμνημα του στη Συνδιάσκεψη Ειρήνης των Παρισίων να παρουσιάσει το σύνολο των ελληνικών διεκδικήσεων, πίεζε συνεχώς τους συνέδρους να προστατέψουν τους χριστιανούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Προς την κατεύθυνση αυτή, παρουσίασε τον ελληνικό στρατό ως τη μόνη συγκροτημένη δύναμη στην περιοχή, ικανή να επιβάλει την ειρήνη.

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ ΣΤΗ ΣΜΥΡΝΗ

Αποβίβαση των Ελληνικών στρατευμάτων στη Σμύρνη

στη Σμύρνη (6 Μαΐου 1919, νέο ημερολόγιο). Η εντολή δόθηκε, γιατί υπήρχαν πληροφορίες για επικείμενες σφαγές των χριστιανών, αλλά στην πραγματικότητα επρόκειτο περισσότερο για απόρροια των ενδοσυμμαχικών συγκρούσεων παρά για απόφαση στήριξης των ελληνικών διεκδικήσεων. Κύριος στόχος ήταν να περιοριστούν οι επεκτατικές βλέψεις των Ιταλών, οι οποίοι είχαν ήδη καταλάβει την Αττάλεια μέσω της ελληνικής στρατιωτικής παρουσίας στη περιοχή της Σμύρνης.

Τα πρώτα τμήματα του ελληνικού στρατού (1η Ελληνική Μεραρχία υπό το συνταγματάρχη Ζαφειρίου) αποβιβάστηκαν στην προκυμαία της Σμύρνης το πρωί της 15ης Μαΐου 1919 (2 Μαΐου, παλαιό ημερολόγιο). Ήταν η απαρχή μιας τρίχρονης περιπέτειας που έμελλε να σφραγίσει με τον πιο τραγικό τρόπο τη νεότερη ελληνική ιστορία.

Η ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΖΩΝΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

Παρά την προσπάθεια των ελληνικών αρχών κατοχής, σε διάφορες συνοικίες της Σμύρνης σημειώθηκαν συγκρούσεις ανάμεσα σε Τούρκους και Έλληνες, στις οποίες σκοτώθηκαν 73 άνθρωποι και δεκάδες τραυματίστηκαν -οι περισσότεροι Τούρκοι. Το γεγονός αυτό συντέλεσε στη μείωση του κύρους της Ελλάδας ως εντολοδόχου δύναμης και στην ενίσχυση της ανθελληνικής προπαγάνδας των Τούρκων εθνικιστών. Λίγες μέρες μετά την αποβίβαση των Ελλήνων στη Σμύρνη το ελληνικό Γενικό Επιτελείο διέταξε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στην

περιοχή. Έτσι, στο τέλος του 1919 η προς ανατολάς προέλαση έφτασε σε βάθος 120 περίπου χιλιομέτρων. Στην κοιλάδα του Μαιάνδρου καταλήφθηκε το Ναζλί και, με σημαντικές απώλειες αμάχων, και το Αϊδίνι.

Η ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΚΑΙ Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΩΝ ΣΕΒΡΩΝ

Το Μάιο του 1919 ο Τούρκος στρατηγός Μουσταφά Κεμάλ πασάς έφτασε στη Σαμψούντα με την ιδιότητα του γενικού επιθεωρητή των στρατιω-

Έλληνες στρατιώτες στην προκυμαία της Σμύρνης

τικών δυνάμεων των ανατολικών επαρχιών και άρχισε να οργανώνει τις κινήσεις των Τούρκων ενάντια στις ξένες δυνάμεις και κυρίως ενάντια στους Έλληνες. Τον Απρίλιο του 1920, σχηματίστηκε στην Άγκυρα μια επαναστατική κυβέρνηση που δεν αναγνώριζε ουσιαστικά το σουλτάνο.

Η παρουσία και η συνεχής ενίσχυση του κεμαλικού κινήματος έπεισαν τους Συμμάχους να επιτρέψουν την ακόμη μεγαλύτερη διεύρυνση της ελληνικής ζώνης κατοχής στη Μικρά Ασία (Μάρτιος 1920). Έτσι, τον Ιούλιο του 1920 ο ελληνικός στρατός προήλασε σε βάθος 150 χιλιομέτρων και σταθεροποίησε το μέτωπο στη γραμμή Πάνορμος-Προύσα-Ουσάκ. Την ίδια περίοδο ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις προωθήθηκαν στην Ανατολική Θράκη φτάνοντας μέχρι τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης. Η υπογραφή της συνθήκης ειρήνης με την Τουρκία έγινε στις Σέβρες της Γαλλίας (28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920).

Οι όροι της αποτελούν θεωρητικά μεγάλο επίτευγμα για την Ελλάδα, η οποία αναλάμβανε τη διοίκηση της περιοχής της Σμύρνης και της ενδοχώρας για χρονικό διάστημα πέντε ετών. Μετά την παρέλευση αυτού του χρόνου οι κάτοικοι με ελεύθερο δημοψήφισμα θα αποφάσιζαν για το μέλλον της περιοχής. Επίσης, παραχωρούνταν στην Ελλάδα η Ανατολική Θράκη και τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος. Στην πραγματικότητα τη συνθήκη υπέγραψε η σχεδόν χωρίς εξουσία σουλτανική κυβέρνηση, ενώ αμέσως μετά την υπογραφή της οι Γάλλοι και οι Ιταλοί έσπευσαν να βρουν τρόπους επικοινωνίας με τον Κεμάλ για να διασφαλίσουν τα συμφέροντά τους έναντι των Βρετανών.

Ο χάρτης της Ελλάδας σύμφωνα με τη συνθήκη των Σεβρών

Η ΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος

Τα αποτελέσματα των εκλογών της 1ης Νοεμβρίου του 1920 ήταν καταδικαστικά για την πολιτική του Ελευθέριου Βενιζέλου και των Φιλελευθέρων. Αν και συνολικά το κόμμα του έλαβε μερικές χιλιάδες ψήφους περισσότερες από αυτές της Ηνωμένης Αντιπολίτευσης, λόγω του ισχύοντος εκλογικού συστήματος οι αντίπαλοί του πέτυχαν καθαρή νίκη. Η πολιτική του Κρητικού πολιτικού, όσο και αν υπήρξε μεγαλόπνοη και επιτυχής, κούρασε τον ελληνικό λαό, ο οποίος βρισκόταν σε συνεχή επιστράτευση από το 1912, ενώ οι αυθαιρεσίες μικρομεσαίων στελεχών του κόμματός του την περίοδο 1917-1920 προκάλεσαν έντονες αντιδράσεις στο μεγαλύτερο τμήμα του ελληνικού λαού. Επίσης, έγινε φανερό ότι η εφαρμογή της Συνθήκης των Σεβρών εξαρτιόταν από την αποτελεσματικότητα των ελληνικών όπλων, απαιτούσε δηλαδή νέες θυσίες, ενώ τα κόμματα της Αντιπολίτευσης έκαναν λόγο για αποστράτευση.

Μετά την εκλογική του ήττα ο Βενιζέλος αναχώρησε για το εξωτερικό, ενώ άνοιξε ο δρόμος για την επιστροφή του εξόριστου Κωνσταντίνου παρά την αντίθετη άποψη που είχαν εκφράσει ο Σύμμαχοι.

Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΙΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΡΑΛΛΗ ΚΑΙ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

Έφεδροι στο κτίριο των στρατώνων της Σμύρνης

του οι σύμμαχες χώρες διεμήνυσαν ότι ενδεχόμενη επιστροφή του γερμανόφιλου βασιλιά θα τις αποδέσμευε από τις υποχρεώσεις τους προς την Ελλάδα. Δήλωσαν

Το Δεκέμβριο του 1920 η κυβέρνηση Δημήτριου Ράλλη οργάνωσε δημοψήφισμα για την επάνοδο του Κωνσταντίνου. Λίγο πριν τη διεξαγωγή

επίσης, ότι ήταν αποφασισμένες να διακόψουν κάθε οικονομική υποστήριξη προς την κυβέρνηση της Αθήνας. Τελικά, η επιστροφή του Κωνσταντίνου πρόσφερε τα αναγκαία προσχήματα στους Γάλλους και τους Ιταλούς για να αποδεσμευτούν από τη Συνθήκη των Σεβρών και να επιδιώξουν την προσέγγιση της κεμαλικής Τουρκίας.

Την επάνοδο των φιλοβασιλικών κομμάτων στην εξουσία ακολούθησαν μεγάλες εκκαθαρίσεις στη Δημόσια Διοίκηση και στο Στρατό. Απομακρύνθηκαν από το στράτευμα πολλοί ανώτεροι κυρίως αξιωματικοί, ενώ επανήλθαν στις τάξεις του στρατού πολλοί απότακτοι της περιόδου 1917-1920.

Νέος αρχιστράτηγος στη θέση του Λεωνίδα Παρασκευόπουλου διορίστηκε ο στρατηγός Αναστάσιος Παπούλας, ο οποίος ανέλαβε και τη διεύθυνση των επιχειρήσεων στο μέτωπο της Μικράς Ασίας.

Η ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΑΝΤΕΠΙΘΕΣΗ ΤΟΥ ΚΕΜΑΛ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΠΑΝΤΗΣΗ

Το Φεβρουάριο του 1921 συνήλθε στο Λονδίνο η διασυμμαχική διάσκεψη για να εξεταστεί η κατάσταση που επικρατούσε στην Ανατολή. Σε αυτή προσκλήθηκαν και εκπρόσωποι των Τούρκων εθνικιστών, κίνηση που αποτέλεσε επίσημη αναγνώριση του κεμαλικού καθεστώτος. Η διάσκεψη γρήγορα κατέληξε

Ο Μουσταφά Κεμάλ

σε αδιέξοδο και οι κεμαλικοί εκμεταλλεύτηκαν το γεγονός και προχώρησαν σε μυστικές συναντήσεις με τους Γάλλους και τους Ιταλούς, οι οποίες λίγο αργότερα οδήγησαν στην υπογραφή συμφωνιών. Με βάση αυτές, οι δύο χώρες δέχονταν να αποσύρουν τα στρατεύματά τους με αντάλλαγμα την κατοχύρωση των συμφερόντων τους στην περιοχή. Την ίδια περίοδο πύκνωσαν οι επαφές ανάμεσα στους εθνικιστές και τη Σοβιετική Ένωση, η οποία άρχισε να ενισχύει ποικιλοτρόπως τον πολεμικό αγώνα των Τούρκων.

Το διπλωματικό αδιέξοδο της διάσκεψης του Λονδίνου και η διπλωματική αναγνώριση, έστω de facto, του κεμαλικού κινήματος έκαναν επιτακτική την ανάγκη για ανάληψη επιθετικής πρωτοβουλίας από την πλευρά του ελληνικού στρατού. Στην κατεύθυνση αυτή κινήθηκαν και οι σχετικές παραινέσεις των Βρετανών. Έτσι, το Μάρτιο του 1921 το ελληνικό στρατηγείο διέταξε ολομέτωπη επίθεση με αντικειμενικό σκοπό την κατάληψη δύο μεγάλων συγκοινωνιακών κόμβων, του Εσκή Σεχίρ στο βορρά και του Αφιόν Καραχισάρ στο νότο. Στο νότιο τομέα του μετώπου το Α΄ Σώμα Στρατού κατέλαβε εύκολα το Αφιόν Καραχισάρ. Στο βόρειο τομέα

Ορειβατικό πυροβολικό σε πορεία

ανάγκη ευθυγράμμισης του μετώπου συμπαρέσυρε σε οπισθοχώρηση προς Ουσάκ και το Γ' Σώμα Στρατού.

Από την αποτυχημένη έκβαση των επιχειρήσεων προέκυψε κυβερνητική κρίση. Ο πρωθυπουργός Ν. Καλογερόπουλος παραιτήθηκε και ανέλαβε ο ισχυρός άνδρας της κυβερνητικής πλειοψηφίας Δημήτριος Γούναρης.

ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΓΚΥΡΑ

Οι στρατιωτικές αποτυχίες του Μαρτίου του 1921 επδείνωσαν τη διεθνή θέση της Ελλάδας προς όφελος των Τούρκων. Ήταν πλέον φανερό πως ο διεθνής παράγον-

Επικεφαλής του Ελληνικού ιππικού

από τον ελληνικό στρατό της Μικράς Ασίας. Η ελληνική ηγεσία, που σε καμία περίπτωση δεν ήταν διατεθειμένη να εγκαταλείψει τη Μικρά Ασία, αποφάσισε την ανάληψη ευρείας κλίμακας πολεμικής δράσης για να επιτύχει αποφασιστική νίκη επί των Τούρκων, που θα αποτελούσε διαπραγματευτικό πλεονέκτημα στη συνδιάσκεψη που προετοιμαζόταν.

Για την προετοιμασία της επίθεσης έφτασε στη Σμύρνη ο βασιλιάς Κωνσταντίνος, συνοδευόμενος από τον πρωθυπουργό Δημήτριο Γούναρη.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΔΙΛΗΜΜΑ

Η επίθεση εκδηλώθηκε σε όλο σχεδόν το μέτωπο στις 25 Ιουνίου 1921 (παλαιό ημερολόγιο), αλλά επικεντρώθηκε κυρίως στον κεντρικό τομέα, στην περιοχή της Κιουτάχειας, την οποία κατέλαβε ο ελληνικός στρατός στις 4 Ιουλίου του 1921. Λίγες μέρες νωρίτερα στο νότιο τομέα είχε κυριευτεί και το Αφιόν Καραχισάρ. Μετά την κατάληψη του συγκοινωνιακού κόμβου της Κιουτάχειας από τους Έλληνες, οι Τούρκοι υποχώρησαν προς το Εσκί Σεχίρ. Στις 8 Ιουλίου ο Ισμέτ πασάς (Ινονού) εξαπέλυσε ευρείας κλίμακας αντεπίθεση στην πε-

ρίοχος το Γ' Σώμα Στρατού συνάντησε μεγάλη αντίσταση στην περιοχή Ινονού και αναγκάστηκε να υποχωρήσει προς την Προύσα. Η

ριοχή του Εσκί Σεχίρ, η οποία αποκρούστηκε από τις ελληνικές δυνάμεις. Η τουρκική υποχώρηση έγινε μέσα σε κλίμα απόλυτης αταξίας, με βαριές απώλειες. Οι τουρκικές δυνάμεις πρόλαβαν να υποχωρήσουν πέρα από το Σαγγάριο ποταμό και να ανασυνταχθούν.

Οι τελευταίες επιτυχίες του ελληνικού στρατού, έθεσαν το δίλημμα στην ελληνική ηγεσία. Ο έλεγχος της στρατηγικής σημασίας σιδηροδρομικής γραμμής Εσκί Σεχίρ-Αφιόν Καραχισάρ ήταν μια ιδιαίτερα σημαντική επιτυχία, όμως η ανασύνταξη του κεμαλικού στρατού πέρα από το Σαγγάριο συνιστούσε μια διαρκή απειλή για τους Έλληνες. Έτσι, στο πολεμικό συμβούλιο που συγκλήθηκε στην Κιουτάχεια (15 Ιουλίου 1921) αποφασίστηκε η προέλαση στην Άγκυρα, με αντικειμενικό σκοπό την κατάληψη της πρωτεύουσας των εθνικιστών και την καταστροφή των βάσεων εφοδιασμού τους. Στη συνέχεια ο ελληνικός στρατός θα ανασυντασσόταν στην κύρια γραμμή άμυνας Εσκί Σεχίρ-Αφιόν Καραχισάρ.

Η ΜΑΧΗ ΤΟΥ ΣΑΓΓΑΡΙΟΥ

Την 1η Αυγούστου του 1921 ο ελληνικός στρατός ξεκίνησε από τις θέσεις εξόρμησης για το Σαγγάριο. Η δύναμη του αριθμούσε τρία σώματα στρατού και μία ανεξάρτητη ταξιαρχία ιππικού. Στη βόρεια πλευρά υπήρχε το Γ' Σώμα Στρατού, ενώ νοτιότερα κινήθηκαν το Α' και το Β' Σώμα Στρατού. Περισσότερο επίπονη ήταν η πορεία του Β' Σώματος Στρατού μέσα από την Αλμυρά Έρημο.

Η εξαντλητική πορεία κάτω από τον καυτό ήλιο και οι δυσκολίες κατά το ανεφοδιασμό εξουθένωσαν τις ελληνικές δυνάμεις.

Στις 10 Αυγούστου οι ελληνικές εμπροσθοφυλακές έφτασαν στο Σαγγάριο και στις 23 του ίδιου μήνα άρχισε η γενική επίθεση των Ελλήνων. Σημαντικό σημείο του ελληνικού επιτελικού σχεδίου αποτελούσε η υπερκέραση της τουρκικής παράταξης στην περιοχή του Καλέ Γρότο, η οποία στη συνέχεια θα οδηγούσε σε κύκλωμα όλων των τουρκικών δυνάμεων. Όμως, η συγ-

Έλληνες στρατιώτες στο Εσκί Σεχίρ

Η διάβαση του Σαγγαρίου ποταμού

κεκριμένη ενέργεια, εξαιτίας της καθυστέρησης και των περιορισμένων αριθμητικά δυνάμεων, απέτυχε (18 Αυγούστου 1921). Η πύρρεια νίκη ανάγκασε την ελληνική ηγεσία να αλλάξει τους αρχικούς στόχους της.

Έτσι, αποφασίστηκε η υποχώρηση του ελληνικού στρατού στη γραμμή Εοκί Σεχίρ-Αφιόν Καραχισάρ. Στις 31 Αυγούστου του 1921 η ελληνική στρατιά πέρασε στη δυτική όχθη του Σαγγάριου με υποδειγματική τάξη. Η πιο επική φάση της εκστρατείας στη Μικρά Ασία, η πορεία προς την Άγκυρα, είχε τερματιστεί.

Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΝΙΚΗΦΟΡΑ ΜΑΧΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΤΟ 1921

Στο τέλος του Σεπτεμβρίου του 1921 εκδηλώθηκε τουρκική επίθεση στο νότιο τομέα, στην περιοχή του Αφιόν Καραχισάρ, που αποτελούσε σημαντικό συγκοινωνιακό κόμβο. Αντικειμενικός σκοπός των Τούρκων ήταν να αποκόψουν τις γραμμές ανεφοδιασμού του νότιου συγκροτήματος των μεραρχιών. Η μάχη του Αφιόν Καραχισάρ διήρκεσε με διαλείμματα μία εβδομάδα και τελικά οι Τούρκοι υποχώρησαν και πάλι πίσω από τον Σαγγάριο. Η ελληνική γραμμή του μετώπου σταθεροποιήθηκε ανάμεσα στην Κίο, το Εοκί Σεχίρ, το Αφιόν Καραχισάρ και τον ποταμό Μαϊάνδρο και είχε συνολικό μήκος 700 περίπου χιλιόμετρα.

Η ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΑΝΤΕΠΙΘΕΣΗ ΤΟΥ ΜΟΥΣΤΑΦΑ ΚΕΜΑΛ

Από το Μάρτιο του 1921 η κεμαλική κυβέρνηση ξεκίνησε μια έντονη διπλωματική δραστηριότητα, που περιλάμβανε μυστικές επαφές με τους Γάλλους και τους Ιταλούς και απευθείας επαφές με τους Σοβιετικούς. Τον Οκτώβριο του 1921 οι Τούρκοι υπέγραψαν ένα σύμ-

Στρατιωτικά τμήματα στην Προύσα

φωνο με τη Γαλλία, πιο γνωστό ως Σύμφωνο Φρακλέν Μπουγιόν, από το όνομα του Γάλλου διαπραγματευτή.

Με αυτό τέθηκε τέλος στη γαλλική κατοχή της

Κιλικίας. Ως αντάλλαγμα οι Γάλλοι εξασφάλισαν σημαντικές οικονομικές παραχωρήσεις σε ολόκληρη τη Μικρά Ασία. Τέλος, μεγάλη ποσότητα γαλλικού πολεμικού υλικού παραχωρήθηκε στους Τούρκους. Η ανάπτυξη καλών σχέσεων με την ΕΣΣΔ αποτελούσε το δεύτερο σκέλος της κεμαλικής διπλωματίας. Με την υπογραφή μιας σειράς συμφωνιών η Τουρκία καθόρισε με επωφελή γι' αυτήν τρόπο τα σύνορά της με τη Σοβιετική Ένωση, ενώ συγχρόνως εξασφάλισε τον απρόσκοπτο ανεφοδιασμό της με πολεμοφόδια από τα λιμάνια στον Εύξεινο Πόντο.

ΛΙΓΟ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΚΑΤΑΙΓΙΔΑ

Η αποτελμάτωση των επιχειρήσεων στο μικρασιατικό μέτωπο καταρράκωσε το ηθικό των ελληνικών δυνάμεων. Τα τεράστια οικονομικά προβλήματα που συνεπαγόταν η συντήρηση της στρατιάς ανάγκασαν την κυβέρνηση να προχωρήσει, με εισήγηση του αρμόδιου υπουργού Πρωτοπαπαδάκη, σε διχοτόμηση του νομίματος, ενέργεια που προκάλεσε γενική δυσφορία. Οι συνεχείς κυβερνητικές αλλαγές στην Αθήνα, η αντικατάσταση του αρχιστράτηγου Α. Παπούλα από Γ. Χατζηανέστη και οι αγωνιώδεις προσπάθειες της ελληνικής κυβέρνησης να πείσει τους πρώην Συμμάχους να προτείνουν κάποιο σχέδιο για την επίλυση του προβλήματος σε συνδυασμό με την απόλυτη αδιαλλαξία του Κεμάλ, φανέρωναν τη σκληρή πραγματικότητα, ότι η τελευταία σκηνή του δράματος θα παιζόταν στο πεδίο της μάχης.

ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΕΠΙΘΕΣΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΥΠΟΧΩΡΗΣΗ

Τα ξημερώματα της 13ης Αυγούστου του 1922 (παλιό ημερολόγιο) άρχισε η από πολύ καιρό αναμενόμενη τουρκική επίθεση. Εκδηλώθηκε στο νότιο

Τμήματα του τουρκικού στρατού

τομέα, στην περιοχή του Αφιόν Καραχισάρ. Ο ελληνικός στρατός, που το ηθικό του είχε καταρρακωθεί λόγω της μακράς παραμονής του στο μέτωπο, αλλά και της πολύχρωμης προπαγάνδας που είχε αναπτυχθεί στις τάξεις του, γρήγορα έπαψε να αντιστέκεται αποτελεσματικά και άρχισε να υποχωρεί προς το Αιγαίο σε απόλυτη αταξία, ενώ τον ακολουθούσαν πλήθη προσφύγων που προσπαθούσαν να βρουν καταφύγιο στη Σμύρνη και στη συνέχεια στην Ελλάδα. Στο βόρειο τομέα το Γ' Σώμα Στρατού υποχώρησε με σχετική τάξη και κατευθύνθηκε προς τα λιμάνια της Πανόρμου και της Κυζίκου, όπου επιβιβάστηκε σε πλοία που το μετέφεραν στην Ελλάδα. Μέχρι τις 4 Σεπτεμβρίου 1922 και ο τελευταίος Έλληνας στρατιώτης είχε εγκαταλείψει το μικρασιατικό έδαφος.

Η ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΚΑΙ Ο ΕΜΠΙΡΗΣΜΟΣ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ

Η διάσπαση του μετώπου γέμισε ανησυχία τους κατοίκους της Σμύρνης. Η κατάσταση διαρκώς χειροτέρευε με την αυξανόμενη άφιξη χιλιάδων προσφύγων στην πόλη. Στις 19 Αυγούστου το 1922 ο ύπατος αρμοστής Στεργιάδης διέταξε τους υπαλλήλους της αρμοστείας που ήταν διασκορπισμένοι σε ολόκληρη την ελληνική ζώνη κατοχής να συγκεντρωθούν στη Σμύρνη. Παράλληλα άρχισαν να συγκεντρώνονται στο λιμάνι της πολεμικά πλοία των Μεγάλων Δυνάμεων για να

προστατεύσουν τα μέλη των ξένων παροικιών. Στις 26 Αυγούστου η ανησυχία του πλήθους μετατράπηκε σε πανικό καθώς τα υπολείμματα του ελληνικού στρατού συγκεντρώθηκαν στη χερσόνησο της Ερυθραίας, έτοιμα να εγκαταλείψουν τη Μικρά Ασία. Την ίδια ημέρα έσπευσε να εγκαταλείψει τη Σμύρνη και ο Στεργιάδης.

Τουρκικά τμήματα διασχίζουν την προκυμαία της Σμύρνης

της ίδιας ημέρας ο Νουρεντίν πασάς παρέδωσε στον τουρκικό όχλο το Μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσόστομο και μαζί του αρκετά μέλη της δημογεροντίας της πόλης, οι οποίοι, αφού υπέστησαν φριχτά βασανιστήρια θανατώθηκαν. Ακολούθησαν βιαιοπραγίες που κράτησαν μερικές μέρες.

Η Σμύρνη στις φλόγες

θύνη πιθανότατα έφεραν οι τουρκικές Αρχές, καθώς ανεξάρτητοι παρατηρητές-κυρίως Αμερικανοί αυτόπτες μάρτυρες- είδαν Τούρκους στρατιώτες να μεταφέρουν δοχεία με πετρέλαιο. Η πυρκαγιά, η οποία εκδηλώθηκε σε μια στιγμή που φυσούσε νότιος άνεμος, γρήγορα επεκτάθηκε στην ελληνική συνοικία. Πολλοί κάτοικοι, στην προσπάθειά τους να απομακρυνθούν, εμποδίστηκαν δυναμικά από τους Τούρκους στρατιώτες. Οι Αρχές δεν πήραν κανένα μέτρο για την κατάσβεση της. Ήταν

Το ατμόπλοιο "Βασιλεύς Κωνσταντίνος" γεμάτο πρόσφυγες στο λιμάνι της Σμύρνης

Στις 27 Αυγούστου (παλαιό ημερολόγιο) μπήκαν στην πόλη τουρκικά στρατεύματα και εγκαταστάθηκε τουρκική διοίκηση υπό τον Νουρεντίν πασά.

Το απόγευμα της 31ης Αυγούστου εκδηλώθηκε πυρκαγιά στην αρμενική συνοικία της πόλης. Η φωτιά ήταν προφανώς προμελετημένη και την ευ-

φανερή η επιδίωξη τους να καταστραφεί ο τόπος ο οποίος μαρτυρούσε τη μακραίωνη ελληνική παρουσία στην περιοχή. Καθώς η φωτιά μαινόταν, χιλιάδες κάτοικοι συγ-

κεντρώθηκαν πανικόβλητοι στην προκυμαία, προσπαθώντας να εγκαταλείψουν τη Σμύρνη με κάθε μέσο. Συνέπεια αυτής της προσπάθειας ήταν να βρουν τραγικό θάνατο εκατοντάδες άνθρωποι, ενώ τα πληρώματα των ξένων πολεμικών πλοίων παρακολουθούσαν τις δραματικές σκηνές που εκτυλίσσονταν. Αποτεφρώθηκαν 55.000 σπίτια, 5.000 καταστήματα, 21 εκκλησίες, 32 σχολεία, 5 προξενεία, 7 λέσχες, 5 τράπεζες και 5 νοσοκομεία.

Μέχρι τη 17η Σεπτεμβρίου 1922 όλοι οι χριστιανοί κάτοικοι της Σμύρνης (Έλληνες και Αρμένιοι) είχαν εγκαταλείψει τη πόλη, ενώ χιλιάδες Έλληνες είχαν μεταφερθεί στην Ανατολία ως όμηροι. Τα πουλιά, που το 800 π.Χ. περίπου είχαν πετάξει προς την Ανατολή και είχαν δημιουργήσει το θαύμα της Ιωνίας, γύρισαν πληγωμένα στη φωλιά τους.

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΠΛΑΣΤΗΡΑ – ΓΟΝΑΤΑ, Η ΔΙΚΗ ΚΑΙ Η ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΤΩΝ ΕΞΙ

Στις 11 Σεπτεμβρίου του 1922 (π.ημ.) εκδηλώθηκε κίνημα στις τάξεις του στρατού, ο κύριος όγκος του οποίου ήταν συγκεντρωμένος στη Χίο και τη Μυτιλήνη. Την ίδια στιγμή είχε σχηματιστεί στην Αθήνα Επαναστατική Επιτροπή, που βρισκόταν σε στενή

επαφή με τους κινήματες, αρχηγοί των οποίων ήταν οι συνταγματάρχες Νικόλας Πλαστήρας και Στυλιανός Γονατάς. Σε προκήρυξή τους οι επαναστάτες ζητούσαν παραίτηση της κυβέρνησης Τριανταφυλλάκου, απομάκρυνση από το θρόνο του βασιλιά Κωνσταντίνου και παραίτηση του υπέρ του διαδόχου Γεωργίου Β', διάλυση της Βουλής και ενίσχυση του στρατού στη Θράκη. Στις 14 Σεπτεμβρίου ο Κωνσταντίνος παραιτήθηκε υπέρ του διαδόχου και αναχώρησε για το εξωτερικό. Συγχρόνως σχηματίστηκε πολιτική κυβέρνηση με πρωθυπουργό το Σωτήριο Κροκίδα.

Με διάταγμα οριζόταν ανακριτική επιτροπή, με πρόεδρο το Θεόδωρο Πάγκαλο, που θα διερευνούσε τις ευθύνες των πολιτικών που κυβέρνησαν τη χώρα μετά το Νοέμβριο του 1920 και έκτακτο στρατοδικείο για να δικάσει τους πρωταίτιους της ήττας.

Σε δίκη παραπέμφθηκαν οι πολιτικοί Δημήτριος Γούναρης, Πέτρος Πρωτοπαδάκης, Νικόλαος Θεοτόκης, Γεώργιος Μπαλτατζής, Νικόλαος Στράτος και οι στρατιωτικοί Γεώργιος Χατζηανέστης, Μιχαήλ Γούδας και Ξενοφώντας Στρατηγός. Με συνοπτικές διαδικασίες το δικαστήριο καταδίκασε σε θάνατο για εσχάτη προδοσία όλους τους πολιτικούς και το στρατηγό Χατζηανέστη, οι οποίοι εκτελέστηκαν σχεδόν αμέσως μετά την έκδοση της απόφασης.

Ο Ν. Πλαστήρας

Το Νοέμβριο του 1922 άρχισαν στη Λοζάννη της Ελβετίας οι διαπραγματεύσεις για τη σύναψη ειρήνης με την Τουρκία. Την ηγεσία της ελληνικής αντιπροσωπείας ανέλαβε ο Ελευθέριος Βενιζέλος, αποδεχόμενος σχετική πρόταση της Επαναστατικής Επιτροπής, ενώ επικεφαλής της τουρκικής αντιπροσωπείας ήταν ο Ισμέτ Ινονού πασάς. Η συνδιάσκεψη διήρκεσε οκτώ περίπου μήνες. Σε αυτό το διάστημα πολλές φορές κινδύνεψαν να διακοπούν οι εργασίες. Συνολικά υπογράφηκαν πέντε συνθήκες και συμβάσεις: η συνθήκη ειρήνης, η σύμβαση για το καθεστώς των Στενών, η σύμβαση για την ανταλλαγή των πληθυσμών, η σύμβαση για τα σύνορα της Θράκης και το σύμφωνο για την απελευθέρωση των πολιτών ομήρων και για την ανταλλαγή των αιχμαλώτων.

Καπαδόκες στην Κέρκυρα τον Οκτώβριο του 1924

Η ανταλλαγή των πληθυσμών αποτέλεσε το πιο λεπτό ζήτημα από όσα συζητήθηκαν στη Λοζάννη. Τελικά αποφασίστηκε η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών ανάμεσα στις δύο χώρες. Η ανταλλαγή έγινε με βάση το θρήσκευμα και όχι την εθνικότητα. Η σύμβαση υπογράφηκε στις 30 Ιανουαρίου 1923 (ν. ημ.) και από το διακανονισμό εξαιρέθηκαν οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου και οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης. Σε γενικές γραμμές εξαιρέθηκαν περίπου 140.000 Έλληνες και 100.000 μουσουλμάνοι.

Η μαζική άφιξη των προσφύγων (κάτω από διαφορετικές συνθήκες) δημιούργησαν ανυπέρβλητες δυσκολίες και στις δύο πλευρές. Περίπου 1.100.000 Έλληνες της Μικράς Ασίας-κυρίως από τα παράλια-ήρθαν στην Ελλάδα λίγο μετά την καταστροφή και ακολούθησαν άλλες 200.000 χιλιάδες μέχρι το 1924-κυρίως Πόντιοι και Καπαδόκες-στο πλαίσιο εφαρμογής της σύμβασης που αφορούσε την ανταλλαγή των πληθυσμών. Από το πρώτο προσφυγικό κύμα, οι 900.000 ήρθαν σχεδόν μόνο με τα ρούχα τους. Από την Ελλάδα αποχώρησαν 550. 000 μουσουλμάνοι.

Η σύμβαση υπογράφηκε στις 30 Ιανουαρίου 1923, υλοποιήθηκε υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών και οι βασικοί όροι προέβλεπαν:

Από 1ης Μαΐου 1923, αποφασίζεται η υποχρεωτική ανταλλαγή των Τούρκων υπηκόων ελληνικού ορθόδοξου δόγματος και των Ελλήνων υπηκόων μουσουλμανικής θρησκείας. Στην ανταλλαγή αυτή, με αναδρομική ισχύ, θα συμπεριληφθούν και όσοι Έλληνες ή μωαμεθανοί έχουν ήδη μεταναστεύσει, οποτεδήποτε, από τον Οκτώβριο του 1912 και εξής.

Η κινητή περιουσία που υπάρχει στα σπίτια, στα τεμένη, στις εκκλησίες, στα σχολεία, στα μοναστήρια ή στα νοσοκομεία τους θα μπορεί να εξέλθει αδασολόγητα από τη χώρα, μαζί τους. Η ακίνητη περιουσία καθώς θα εγκαταλείπεται, θα απογράφεται, θα εκτιμάται και θα ρευστοποιείται από τη Μεικτή Επιτροπή.

Η διαδικασία ρευστοποίησης θα έχει αναδρομική ισχύ όσον αφορά τις περιουσίες Ελλήνων και μωαμεθανών που έχουν ήδη μεταναστεύσει, οποτεδήποτε, από τον Οκτώβριο του 1912 και εξής.

Η Μεικτή Επιτροπή θα αποτελείται από δύο Τούρκους, δύο Έλληνες και τρεις υπηκόους χωρών που έμειναν ουδέτερες, στη διάρκεια του Παγκόσμιου Πολέμου. Οι τρεις τελευταίοι θα επιλέγονται από την Κοινωνία των Εθνών.

Κατ' αρχήν, κάθε πρόσφυγας θα λαμβάνει περιουσία ίσης αξίας με την περιουσία που εγκατέλειψε. Η αποτίμηση της συνολικής αξίας των εγκαταλελειμμένων περιουσιών, σε αμφότερες τις χώρες, θα συνιστά κρατικό χρέος και μόνο, μεταξύ της Τουρκίας και της Ελλάδος. Αφού ολοκληρωθεί ο ισολογισμός, η πιστώτρια χώρα θα πάρει από τη χρεώστρια διακανονισμό εξόφλησης, σύμφωνα με τον οποίο ένα μέρος του χρέους θα πληρωθεί σε μετρητά και ένα άλλο σε κρατικά ομόλογα.

Δεν επιτρέπεται να τεθούν εμπόδια, να ασκηθούν πιέσεις ούτε να επιβληθούν φόροι στους μετανάστες. Όσοι εξαιρούνται της υποχρεωτικής ανταλλαγής είναι ελεύθεροι, αν το επιθυμούν να μεταναστεύσουν.

Εξαιρούμενοι θεωρούνται:

- οι Έλληνες, οι εγκατεστημένοι στην Κωνσταντινούπολη πριν τις 30 Οκτωβρίου 1918 και
- οι μωαμεθανοί κάτοικοι της Δυτικής Θράκης.

Η μεγαλύτερη μετακίνηση πληθυσμών στην ιστορία 1922 - 1924

Με το διωγμό του 1922, άρχισε αυτό που δικαίως μπορεί να θεωρηθεί το πιο μακρύ, το πιο θεματικό οδοιπορικό στην ιστορία. Πρόκειται για την αναγκαστική μετακίνηση δύο εκατομμυρίων χριστιανών και μωαμεθανών και στις δύο ακτές του Αιγαίου.

Πλοίο φορτωμένο με πρόσφυγες στην αποβάθρα της Σμύρνης

Η ανάκαμψη της Τουρκίας μετά την ήττα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και η επακόλουθη νίκη της επί των Ελλήνων

στη Μικρά Ασία ήταν οι αιτίες αυτής της μεγάλης μετακίνησης, που τελικά πήρε τη μορφή ενός "διακανονισμού ανταλλαγής" φυλετικών μειονοτήτων –σύμφωνα με ειδικούς όρους –που τελούσε υπό την υψηλή επίβλεψη της Κοινωνίας των Εθνών. Ωστόσο, τα πρώτα επεισόδια του δράματος της ανταλλαγής έμελλε να παιχτούν με την υπόκρουση των κανονιών, το κροτάλισμα των πολυβόλων και με φόντο τις φλόγες από το ολοκαύτωμα της Σμύρνης.

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΘΥΜΑΤΑ

Οι Έλληνες του εσωτερικού της Μικράς Ασίας ήταν τα πρώτα θύματα της ανταλλαγής. Μακριές ουρές από ανθρώπινα ράκη σε ένα ταξίδι οκτακοσίων περίπου χιλιομέτρων από τα μετόπισθεν των Τούρκων εθνικιστών ως τα παράλια. Παρόλο που οι περισσότεροι από αυτούς ζούσαν σε περιοχές οι οποίες απείχαν πολλές εβδομάδες δρόμο από τη ζώνη των πολεμικών επιχειρήσεων, είναι ευνόητο ότι οι Τούρκοι εθνικιστές δεν χαίρονταν καθόλου νιώθοντας στα νώτα τους συγγενείς των Ελλήνων εχθρών τους. Έτσι, λοιπόν, το διάστημα 1920 – 1921 το κύμα των προσφύγων προχωρούσε αδιάκοπα ανάμεσα στα χιονισμένα βουνά και τις κατακαμένες έρημες πεδιάδες της Μικράς Ασίας, αφήνοντας πίσω τους αναρίθμητους νεκρούς.

Για περισσότερο από δύο χιλιάδες χρόνια στα βάθη της Μικράς Ασίας ανατράφηκαν πολλοί απόγονοι των ανήσυχων εκείνων πνευμάτων που είχαν ακολουθήσει το Μέγα Αλέξανδρο στις εκστρατείες του στην Ασία. Χίλια χρόνια νωρίτερα οι ακτές της είχαν εξελληνισθεί από τις ελληνικές φυλές του πρώτου ελληνικού αποικισμού -1.100-800 π.Χ.- δημιουργώντας το θαύμα της Ιωνίας.

Διωγμένοι τώρα από τις προαιώνιες κοιτίδες τους, συνωθούνταν μισόγυμνοι στις αγορές των παραλίων, σαν ναυαγοί που καλούσαν απεγνωσμένα οποιοδήποτε περαστικό πλεούμενο για να τους σώσει από τα διογκούμενα κύματα της προσφυγιάς.

Έτσι, οι πρώτοι 100.000 πρόσφυγες του μεγαλύτερου μεταναστευτικού κύματος της ανθρώπινης ιστορίας, πέρασαν σιγά σιγά στην Ελλάδα.

ΚΟΣΜΟΣΥΡΟΗ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΕΠΙ ΕΝΑ ΕΞΑΜΗΝΟ

Με την τελική επίθεση των Τούρκων στις 26 Αυγούστου 1922 (13 Αυγούστου με το παλιό ημερολόγιο) οι γραμμές του ελληνικού στρατού κατέρρευσαν σε ένα μέτωπο 240 χιλιομέτρων.

Επακολούθησε κατακλυσμός προσφύγων επί εξι μήνες, λες και είχε μεταδοθεί ο πανικός τηλεπαθητικά, κατά μεγάλα κύματα που σάρωναν την Ανατολία, τη Σμύρνη, τη Θράκη και την Κωνσταντινούπολη. Οι Έλληνες που ζούσαν στις αχαιείς αυτές περιοχές αφυπνίστηκαν ξαφνικά, ανακαλύπτοντας ότι βρίσκονταν στο χείλος μιας επικίνδυνης δίνης.

Το τελευταίο εμπόδιο στο λιμάνι της Σμύρνης. Η σιδηροδρομική αποβάθρα μήκους 400 μέτρων

Πρόσφυγες που ξεκινούσαν από μέρη που βρίσκονται μέχρι και 240 χιλιόμετρα στο εσωτερικό, κατευθύνονταν κοπαδιαστά προς τα παράλια και τη Σμύρνη.

Στην αρχή έφταναν με τα τακτικά δρομολόγια των τρένων ή με τις άμαξες. Κουβαλούσαν μπόγους με κουβέρτες και χράμια, λίγα σκεύη που είχαν πάρει από τα σπίτια τους, ίσως και μερικά ζώα. Καθώς η μακρινή πραγματικότητα του πολέμου πλησίαζε, η φυγή του κόσμου ακολουθούσε ξέφρενο ρυθμό: δέκα, μετά είκοσι, κατόπιν τριάντα χιλιάδες πρόσφυγες την ημέρα. Οι λίγες αποσκευές που όλο και λιγόστευαν, προμήνυαν το τρελό φευγιό που θα ακολουθούσε μπροστά στη φωτιά και στη σφαγή. Το χάραμα της 7ης Σεπτεμβρίου (νέο ημερ.) βρήκε ολότελα απογυμνωμένα πλήθη ανθρώπων που παρέβαιναν, γυναίκες που θρηνούσαν την πρώτη τους οικογενειακή τραγωδία, μανάδες χωρίς φαί για τα μωρά τους, οι οποίες είχαν αναγκαστεί να εγκαταλείψουν τα μεγαλύτερα παιδιά τους σε χωριά στο δρόμο.

Η ΠΥΡΗΝΗ ΛΑΙΛΑΠΙΑ ΣΤΗ ΣΜΥΡΝΗ

Η μεγάλη προκυμαία της Σμύρνης είχε γεμίσει πλέον ασφυκτικά από 150.000 περίπου εξόριστους, που κατασκήνωναν και κοιμούνταν εκεί απλώνοντας χράμια και κουβέρτες για να προφυλαχτούν από το λιοπύρι, που η κάψα του και μόνο προμήνυε την επέλαση της φωτιάς.

Λίγες μέρες μετά τη θριαμβευτική είσοδο των Τούρκων στη Σμύρνη, το πλήθος που είχε καταλάβει την προκυ-

Η Σμύρνη στις φλόγες

μαία είδε φλόγες να ξεπηδούν από την αρμενική συνοικία με τα ξύλινα σπίτια. Η φωτιά που θέρριψε με τον άνεμο, περνούσε από μπαλκόνι σε μπαλκόνι κι εξαπλωνόταν στους δρόμους και τα σοκάκια. Πολύ γρήγορα η ξέφρενη επέλασή της κάλυψε τη διάμετρο των δύο χιλιομέτρων της πόλης, συνεχίζοντας προς την προκυμαία, και η μεγάλη μάζα των προσφύγων στριμώχνονταν ανάμεσα στο τεράστιο πύρινο μέτωπο και την απεραντοσύνη της θάλασσας.

Τώρα νέα πλήθη έρχονταν να προστεθούν σωρηδόν στα προηγούμενα, φυγάδες κάτοικοι της Σμύρνης, φορτωμένοι με μωρά και στρώματα που πρόλαβαν να μαζέψουν την τελευταία στιγμή. Η πόλη είχε γίνει ένα γιγάντιο πυρωμένο καμίνι. Ο άνεμος παρέσυρε τις φλόγες στην προκυμαία και η κάψα ήταν τόσο τρομακτική, που οι άνθρωποι μούσκευαν τις κουβέρτες τους στη θάλασσα για να τυλιχτούν μ' αυτές και να προφυλαχτούν. Άνθρωποι που βρίσκονταν στις μπροστινές γραμμές σπρώχνονταν βίαια από εκείνους που τους άγγιζαν οι φλόγες στις πίσω ή παρασύρονταν προς την άκρη του μόλου, πέφτοντας τελικά στη θάλασσα.

Μετά από τρεις μέρες, τα δύο τρίτα της Σμύρνης είχαν μεταμορφωθεί σε ένα σωρό από κάρβουνα που ακόμα σιγόκαιγαν. Ψηλά στις πλαγιές του όρους Πάγου υπήνονταν άθικτοι οι μιναρέδες του τούρκικου μαχαλά, σαν σύμβολο νίκης. Για μια ακόμα εβδομάδα γύρω στις 200.000 πρόσφυγες συνέχιζαν να ζουν, να πεθαίνουν και να γεννούν μωρά πάνω σ' εκείνη την αξέχαστη προκυμαία. Ο βυθός της θάλασσας ήταν γεμάτος πνιγμένους. Συμμορίες ιερόσυλων ψάρευαν με αγκίστρια δεμένα σε τηλεγραφικό σύρμα τα πτώματα από το νερό, αναζητώντας δαχτυλίδια και αδειάζοντας τις τσέπες τους. Την παραμονή της εκκένωσης πάνω από τα κεφάλια των προσφύγων της Σμύρνης, ένα αεροπλάνο πετούσε προκηρύξεις κάνοντας κύκλους στον αέρα. Φείγβολάν ενημέρωναν συνεχώς το άστεγο και ακυβέρνητο πλήθος ότι όσοι δεν κατάφερναν να φύγουν μέσα σε μία βδομάδα θα εκτοπίζονταν στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα το επόμενο πρωί 350.000 άνθρωποι, μέσα στον πανικό της φυγής, να περάσουν απ' την μπάρα της προκυμαίας και ύστερα από ένα σωρό άλλες παρόμοιες μπάρες μέχρι να φτάσουν στην αποβάθρα του σιδηροδρόμου. Στο λιμάνι ήταν αγκυροβολημένα τα αναμενόμενα από καιρό πλοία-ελληνικά με αμερικανική σημαία. Την πρώτη μέρα εκατοντάδες πρόσφυγες συνθλίβονταν μέχρι θανάτου στην προκυμαία ή σπρώχνονταν μέχρι πνιγμού στην αποβάθρα, ώπου οκτώ πλοία, υπό τη συνοδεία των αμερικανικών αντιτορπιλικών, αναχώρησαν παίρνοντας μαζί τους 43.000 ψυχές. Για όσους έμεναν πίσω υπήρχαν μόνο έξι ευκαιρίες- μία την ημέρα- και ύστερα η απόγνωση της εκτόπισης στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Με την έρευνα των Τούρκων από σπίτι σε σπίτι άλλοι 100.000 πρόσφυγες, που ήταν κρυμμένοι σε υπόγεια, ήρθαν να προστεθούν στο πλήθος της προκυμαίας, που ολοένα λιγόστευε. Το γεγονός αυτό καθιστούσε απαραίτητη την παράταση της προθεσμίας των έξι ημερών.

Η ΦΥΓΗ ΧΙΛΙΑΔΩΝ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Μέχρι τις 8 Οκτωβρίου η εκκένωση της Σμύρνης είχε ολοκληρωθεί. Χωρίς να υπολογίσουμε ένα μεγάλο αριθμό εκτοπισθέντων εφήβων και αντρών, μέσα σ' ένα δεκαπενθήμερο 300.000 άνθρωποι είχαν φύγει από το λιμάνι της. Οι ανθρώπινες απώλειες στην καταστροφή της Σμύρνης, σύμφωνα με τις πρώτες εκτιμήσεις, έφτασαν τους 10.000 νεκρούς, ενώ οι υλικές ζημιές τα 300.000.000 δολάρια Η.Π.Α. Με αυτό τον τρόπο το δεύτερο αυτό κύμα της μεγάλης προσφυγιάς πέρασε στην Ελλάδα.

Στις 23 Σεπτεμβρίου, με διπλωματική νότα των Συμμάχων η Ανατολική Θράκη, που είχε προσαρτηθεί στην Ελλάδα με την Συνθήκη των Σεβρών, δόθηκε πάλι πίσω στους Τούρκους. Τα ανακοινωθέντα έδιναν διορία ενός μήνα για την υποχώρηση των ελληνικών

στρατευμάτων και την είσοδο της τουρκικής χωροφυλακής στην περιοχή, προκειμένου να αποφευχθεί ο πανικός. Ο πανικός, όμως, ήταν ήδη στην ημερήσια διάταξη, όπως και στην πόλη της Σμύρνης. Μία βδομάδα μετά την εκκένωση της προκυμαίας οι Έλληνες της Θράκης είδαν τα ελληνικά στρατεύματα να διαλύουν τα στρατόπεδά τους και να κατευθύνονται προς δυσμάς. "Θα γυρίσετε πίσω;" ρωτούσαν ανήσυχοι οι αγρότες. "Όχι" ήταν η απάντηση.

Μέσα σε μια ώρα ολόκληρα χωριά είχαν ερημώσει. Οικιακά είδη και σάκοι με δημητριακά ρίχνονταν στις καρότσες, τα βόδια ζεύονταν και σε λίγο η μικρή κοινότητα ξεκινούσε το ταξίδι της προς τα δυτικά. Στη θέα του στρατού που αποχωρούσε περνώντας από χωριό σε χωριό, οι γυναίκες που άλεθαν στους χερόμυλους και οι άντρες που αλώνιζαν έστεκαν έκπληκτοι. Η στιγμιαία αντίδραση ήταν η ίδια: όλοι παρατούσαν τα εργαλεία τους χάρω, στριμώχνονταν όπως μπορούσαν στις βιαστικά φορτωμένες καρότσες και ξεκινούσαν προς τα δυτικά.

Πολλοί τοπικοί παράγοντες έτρεχαν ξοπίσω τους φωνάζοντας: "Γυρίστε πίσω! Μαζέψτε τη σοδειά σας! Έχετε ακόμα ένα μήνα καιρό". Η απάντηση ήταν πάντα η ίδια, μονότονη και μοιραία: "Όχι. Όλα χάθηκαν. Πρέπει να φύγουμε στην Παλιά Ελλάδα". Σε όλη την πεδιάδα το μήνυμα εξαπλωνόταν ταχύτατα. Το ταξίδι ξεκινούσε. Ατελείωτα караβάνια άρχισαν να σχηματίζονται παντού. Η ομαδική αυτή αποδημία των χριστιανών προς την Ελλάδα προχωρούσε αργόσυρτα, πληθαίνοντας ολοένα και πιο πολύ.

Στη Ραιδεστό 28.000 πρόσφυγες κατέβαιναν τα μονοπάτια των γκρεμών και μέσα απ' τους απότομους βρά-

χους προσπαθούσαν να φτάσουν στην ανεμοδαρμένη παραλία. Εκεί για μέρες θα περίμεναν να επιβιβαστούν στα πλοία διάσωσης, μέχρι να εξαντληθούν τελείως από την πείνα, ενώ η σοδειά τους μούχλιαζε εκεί όπου την είχαν αφήσει, στην έρημη ενδοχώρα.

Από την Ανδριανούπολη τις εξι πρώτες μέρες πέρασαν ακόμα 60.000 άνθρωποι. Τόσο γρήγορα ο πανικός έδινε τη θέση του στη φυγή, ώστε όσοι είχαν ξεκινήσει από τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης έβλεπαν μόνο εγκαταλεημένα χωριά και άλλα караβάνια προσφύγων.

Η ΦΥΓΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Άλλη μια ομάδα 25.000 προσφύγων είχε συγκεντρωθεί στην είσοδο της Κωνσταντινούπολης, κατά μήκος των στενών των Δαρδανελίων, ενόσω ο στρατός των Τούρκων εθνικιστών προχωρούσε κυκλικά, βόρεια από την κατακτημένη Σμύρνη.

Τελικά ο σουλτάνος Μωάμεθ ο ΣΤ΄ εγκατέλειψε την Κωνσταντινούπολη και οι εθνικιστικές, τουρκικές δυνάμεις μπήκαν στην πόλη. Διέσχισαν τη γέφυρα του Γαλατά, βαδίζοντας πάνω στα στρωμένα με λουλούδια καλντερίμια, ανέβηκαν στο λόφο του Γαλατά αφού πέρασαν μια θάλασσα από κόκκινα φέσια. Σειρήνες στρίγκλιζαν στην Ευρώπη και στην Ασία, μεταφέροντας παντού την είδηση ότι οι Τούρκοι γύρισαν πίσω στην Κωνσταντινούπολη.

Πρόσφυγες από την Τραπεζούντα
στον υγειονομικό σταθμό της Μακρονήσου

Αμέσως μετά τα γεγονότα αυτά, τοιχοκολλήθηκε διάταγμα σε όλες τις περιοχές της Μικράς Ασίας. Ανακοίνωνε επί-

σημα ότι παρεχόταν η “άδεια” σ’ όλους τους αλλόθρησκους να εγκαταλείψουν την χώρα μέχρι και την 30η Νοεμβρίου. Πολύ σύντομα όλοι οι εναπομείναντες χριστιανοί στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας έφυγαν μαζικά προς τις ακτές της Μαύρης Θάλασσας. Σχεδόν ταυτόχρονα 40.000 γυναίκες, παιδιά και γέροι - οι άντρες κρατήθηκαν ως αιχμάλωτοι πολέμου - κατέκλυσαν το λιμάνι της Σαμψούντας. Μέσα σε τρεις βδομάδες άλλοι 250.000 πρόσφυγες πορεύονταν στους χιονισμένους δρόμους που οδηγούσαν στην Τραπεζούντα, στη Σινώπη και στην Ινέπολη.

Η “άδεια” ερμηνεύτηκε ως “απέλαση”. Από διάφορα σημεία της ενδοχώρας, μέχρι και σε 800 χιλιόμετρα απόσταση από τα παράλια, χωρικοί και κάτοικοι των πόλεων μαζεύονταν και ξεκινούσαν να διασχίσουν την παγωμένη πεδιάδα.

Από τη μια ερημωμένες από πλοία προκυμαίες, όπως στο λιμάνι της Σμύρνης, από τη άλλη λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας πλημμυρισμένα από ανθρώπους που κοιμόνταν στα πεζοδρόμια, εξαθλιωμένοι, καταρρακωμένοι και τσακισμένοι από τις αρρώστιες.

Τον Ιανουάριο του 1923 ογδόντα χιλιάδες πρόσφυγες,

το ένα δέκατο δηλαδή του τέταρτου αλλά πιο ορμητικού κύματος της μεγάλης αυτής προσφυγιάς, έφτασαν στην Ελλάδα. Η χώρα υπέφερε από την ατελείωτη εισροή προσφύγων, που στο τέλος έγινε τόσο δυσβάσταχτη, ώστε η Αθήνα αναγκάστηκε να κλείσει επισήμως τις πύλες της, διαμαρτυρόμενη για τις συνεχιζόμενες “απελάσεις”.

Εναλλακτική λύση ήταν, όπως φάνηκε, οι αχρηστεμένοι στρατώνες και οι στάβλοι γύρω από την Κωνσταντινούπολη: Μια μεγάλη “χωματερή” για να στοιβαχτεί το πλήθος των 100.000 Ελλήνων της Ανατολίας, όπου η θνησιμότητα ξεπερνούσε τις 300 ψυχές τη μέρα.

Τι συνέβαινε στο μεταξύ πίσω από τα επισήμως κλειστά σύνορα της Ελλάδας; Επρόκειτο για μια μικρή χώρα, με όχι οπουδαίο φυσικό πλούτο, που είχε μόλις βγει από μια δεκαετία επιστρατεύσεων και πολέμων, με αποκορύφωμα την πρόσφατη ήττα, μόνο και μόνο για να ξαναβυθιστεί σ’ ένα ακόμα τεράστιο πρόβλημα: το προσφυγικό. Χωρίς να αναφερθούμε στα τελικά αποτελέσματα της ανταλλαγής, η Ελλάδα υποδέχτηκε 1.250.000 πρόσφυγες σε διάστημα ενός μόνο έτους από την καταστροφή της Σμύρνης. Αυτή η κατά 25% αύξηση του πληθυσμού της σήμαινε ότι σε κάθε τέσσερις κατοίκους αναλογούσε τώρα ένας άπορος, άστεγος και δυστυχισμένος, συνήθως, πρόσφυγας.

Τώρα πια η Αθήνα και η Θεσσαλονίκη περιβάλλονταν από κάμπους γεμάτους αντίσκηνα. Θύμιζαν κλασικές γραβούρες πολιορκημένων πόλεων. Πολιορκητής, όμως, εδώ ήταν η πείνα.

Καθημερινά μέσα απ’ αυτές τις φτωχογειτονιές κάτω από την Ακρόπολη με τις σκηνές από караβόπανο ξεπρόβαλλαν γυναίκες για να πουλήσουν τα μικρές αξίας κοσμήματα τους, τα χράρια και τις ραπτομηχανές τους, μέχρις ότου όλα όσα είχαν περισώσει απ’ τη Μικρά Ασία να γίνουν μερικές χούφτες χονδρόκοκκο στάρι. Όσπου να γραφτούν κι αυτές στους καταλόγους των 800.000 ανέργων της χώρας.

Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΟΖΑΝΗΣ ΕΞΟΡΙΖΕΙ 2.000.000 ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ

Στις 30 Ιανουαρίου του 1923 υπογράφηκε η συνθήκη που αφορούσε την ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών. Χάρη στην ελληνική επιμονή, η Τουρκία αναγκάστηκε τελικά να δεχτεί πίσω 450.000 μουσουλμάνους που κατοικούσαν στην ελληνική επικράτεια, προκειμένου να ελευθερωθεί χώρος στην Ελλάδα για τη φιλοξενία 1.000.000 και πλέον προσφύγων. Η Ελλάδα δέχτηκε την ανταλλαγή ως οικονομική αναγκαιότητα, η Τουρκία επίσης, αν και κάτω από πολύ διαφορετικό πρίσμα.

Η Συνθήκη της Λοζάνης αποτελεί ένα διεθνές ορόσημο. Προηγήθηκαν άλλες, που καθόριζαν ανταλλαγές πληθυσμών μεταξύ Τούρκων και Βουλγάρων, το 1913 και μεταξύ Βουλγάρων και Ελλήνων το 1919. Διαφέρει, ωστόσο, από εκείνες ως προς το ότι αυτή ήταν αναγκαστική και υλοποιήθηκε υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών.

Δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι η ιστορία δεν έχει παρουσιάσει προηγούμενο τόσο ασυνήθιστης συνθήκης. Ποτέ άλλοτε μέσα στην μακραίωνη ιστορία των μαζι-

κών μετακινήσεων πληθυσμών δεν είδαμε 2.000.000 ανθρώπους να ξεριζώνονται και να εγκαθίστανται αλλού με μια μονοκοντυλιά. Ακόμα και αν θεωρούνταν εθελούσια μετοικεσία και όχι αναγκαστική ανταλλαγή, πάλι η πληθυσμιακή αυτή μετακίνηση δεν θα είχε προηγούμενο μέσα στη μεταναστευτική ιστορία. Θα προσθέταμε μάλιστα πως ποτέ στην ιστορία δεν υπήρξε συνθήκη τόσο δύσκολη στην εκτέλεση της. Για να ελαττωθούν κάπως αυτές οι δυσκολίες, οι όροι της ανταλλαγής βασίστηκαν σε θρησκευτικά και όχι σε φυλετικά κριτήρια. Ο μηχανισμός που δημιουργήθηκε για να ασχοληθεί μ' αυτούς τους 2.000.000 ανθρώπους είχε δύο σκέλη: το ένα ήταν η Μεικτή Επιτροπή με έδρα την Κωνσταντινούπολη και έχοντας να διαχειριστούν τις υποθέσεις 450.000 μωαμεθανών και 150.000 Ελλήνων που βρίσκονταν ακόμα στην Ανατολία. Το άλλος σκέλος, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, με εκπροσώπους στη Θεσσαλονίκη και στην Αθήνα, είχε αναλάβει να βοηθήσει στην αποκατάσταση όλων των Ελλήνων προσφύγων, συμπεριλαμβανομένων των 150.000 που ακόμα αναμενόταν.

Η ΜΕΓΑΛΥΤΕΡΗ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΗ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΟΣΤΙΣΕ 300.000 ΖΩΕΣ

Ενώ τα τελευταία ίχνη της κλασικής Ιωνίας εξαφανίστηκαν από την Ασία, η μητέρα πατρίδα, υποδεχόμενη πίσω τους απογόνους των πρώτων αποικιστών, μετά από 3.000 χρόνια, απέκτησε ένα εύρωστο παραγωγικό δυναμικό που αναζωογόνησε τη γεωργία και, επιπλέον, δέχτηκε μια οπουδαία εισροή βιομηχανικών εργατών, που έφεραν μαζί τους τις τέχνες της μεταξουργίας, της ταπητουργίας και της κεραμικής.

Όσο για το ανθρώπινο κόστος που είχε αυτό το μεγάλο μεταναστευτικό κύμα, με συντηρητικούς υπολογισμούς φτάνει τις 300.000 ζωές, που χάθηκαν από επιδημίες και κακουχίες, ενώ οι υλικές απώλειες ξεπέρασαν τα 100.000.000 δολάρια Η.Π.Α.

Το χειμώνα του 1924 τα παλιρροϊκά κύματα των προσφύγων, που κράτησαν δύο χρόνια, κόπασαν. Τώρα μπορούσε να περπατήσεις στις ακτές της Εγγύς Ανατολής σαν ύστερα από μεγάλη καταιγίδα και να παρατηρήσεις τις αλλαγές που είχαν επέλθει.

Υπήρχε και η Κωνσταντινούπολη θλιβερά απογυμνωμένη και σε μαρασμό. Το λιμάνι της είχε σχεδόν ερημώσει. Η ελληνική συνοικία συρρικνωνόταν με γοργό ρυθμό. Οι ξένες πρεσβείες ήταν έτοιμες να μετακομίσουν στην Άγκυρα και το "σουλτανάτο" και "χαλιφάτο" της πόλης είχαν καταργηθεί με την ανακήρυξη της Δημοκρατίας.

Τέλος, υπήρχε και η Αθήνα, σχεδόν ρακένδυτη εξαιτίας της μεγάλης οικονομικής της δυσπραγίας, αποφιλωμένη σχεδόν σαν ύστερα από επιδρομή ακρίδων. Τα προάστια της γεμάτα από τις 60.000 πρόσφυγες, στεγασμένους σε συνοικισμούς. Ο Παρθενώνας επόπτευε από ψηλά όλα τα επακόλουθα του δράματος του 1922-1924.

Δράμα τόσο παράξενο και τόσο συγκινητικό, που μόνο οι αρχαίοι ποιητές της Ελλάδας θα μπορούσαν να το ζωντανέψουν στη σκηνή: ο Σοφοκλής ίσως, εκφράζοντας έτσι το αίνιγμα της ανθρώπινης δυστυχίας σε μια τραγωδία με τίτλο "Οι Ανταλλαγέστες".

ΣΚΑΛΑ ΛΟΥΤΡΩΝ - ΕΝΑ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΧΩΡΙΟ

Ο ξεριζωμός του '22 από τη μικρασιατική Πατρίδα, έφερε ένα μεγάλο αριθμό προσφύγων στη λεσβιακή γη. Μια μικρή ομάδα από αυτούς, εγκαταστάθηκε στην περιοχή της Σκάλας Λουτρών και είναι οι παρακάτω:

Αδαλής Παντελής και Βαγγελιώ και τα παιδιά τους Τριανταφυλλιώ και Γιωργίτσα (Φώκαιες)
Βαλαχής Σταυρής και Σταυρούλα (Αγία Παρασκευή)
Βατζάκας Νικολής και Μαρία και τα παιδιά τους Σοφία, και Γαρυφαλιώ (Τσεσμές)
Βατζάκας Ηρακλής και Παρασκευή και το παιδί τους Μαρία (Τσεσμές)
Βεύγα Άννα και το παιδί της Παρίσος (Μαρμαράς-Αϊδινίου)
Γιούσου Αθανάσης και Μαντώ (Φώκαιες)
Καπετανέλη Καλιόπη και τα παιδιά της Μαρία, Νικόλας, Γεωργία και Χριστίνα (Φώκαιες)
Καμπέρης Αντώνης και Βασιλεία και τα παιδιά τους Μαρία, Ξενοφώντας, Παναγιώτης και Γιωργίτσα (Φώκαιες)
Καράμπελας Δημήτρης και Τασώ και τα παιδιά τους Μάρκος και Βασίλης (Φώκαιες)
Κερεντζής Νικόλας και Κυριακούλα και τα παιδιά τους Γιάννης και Στεφάνια (Φώκαιες)
Κοκκίνου Ζαμπετούλα και το παιδί της Τάσουλης (Φώκαιες)
Κουτζαγιώτης Μανόλης και Καλιόπη και το παιδί τους Κομνηνός (Δικελί)
Κατρακύλη Στασώ (Φώκαιες)
Κουγιουμτζή Πολυξένη με τη μητέρα της Ελένη και το παιδί της Μαρία (Φώκαιες)
Κρητικός Βασίλης και Ειρήνη και το παιδί τους Παναγιώτης (Φώκαιες)
Κρητικός Νικολάκης και Ευφροσύνη και τα παιδιά τους (Φώκαιες)
Μακρόγλου Αναστάσιος (Φώκαιες)
Ματές Διαμαντής και Αγγέλα και τα παιδιά τους Χρήστος, Στέλια, Μαρίτσα, Γιώργος, Ιουλία (Τσεσμές και Εγγλεζονήσι)
Μοσχονησιώτης Αντώνης και Βαγγελιώ και τα παιδιά τους Χρήστος και Γιώργος (Φώκαιες)
Μοσχονησιώτης Κωστής και Αννίτσα και το παιδί τους Νίκος (Φώκαιες)
Μοσχονησιώτης Μιχάλης και Καλιόπη και τα παιδιά τους Αρχοντία, Ζαφειρώ και Γιώργος (Φώκαιες)
Μοσχονησιώτη Πελαγία και τα παιδιά της Βαρβάρα, Θάνος και Στέλιος (Φώκαιες)
Μοσχονησιώτης Τάσος και Τριανταφυλλιά (Φώκαιες)
Μπατζίνας Παλάσης και Ομορφιά και το παιδί τους Δέσποινα (Φώκαιες)
Μπουγάς Μανόλης και Παρασκευώ και το παιδί τους Μαρία (Τσεσμές)
Μουντής Αντώνης και Δέσποινα και τα παιδιά τους Βενέτα, Κατίν, και Τριαντάφυλλος (Μαρμαράς-Αϊδινίου)
Μακρής Στρατής (Τσανταρλί)
Ντήνιας Γιώργος και Μαριγί και τα παιδιά τους Ντουάρης, Κυριάκος, Μιχάλης και Αρχοντούλα (Εγγλεζονήσι)
Ντινιακός Στέλιος και Σεβασμία και τα παιδιά τους Κώστας, Βασιλεία και Αργυρώ (Φώκαιες)
Παλάσης Γιάννης και Ελένη και τα παιδιά τους Καραφούλης, Παναγιώτα και Μαρία (Φώκαιες)
Παπαμακαρίου Δυσσέας και Μαριγί (Φώκαιες)
Πορτοκάλης Στέλιος και Βαγγελιώ και το παιδί τους Νίκος (Φώκαιες)
Σαρημπακάλη Γεωργία και Κλεάνθη (Φώκαιες)
Ταχταλής Θεοδωρής και τα παιδιά του Μυροσίνη, Χαρίκλεια, Σταύρος και Φώτης (Δικελί)
Τοικμής Κώστας (Ατζανός)
Φραγκουλάκης Μανόλης και Βαγγελιώ και το παιδί τους Κικί (Τσεσμές)
Φραγκουλάκης Νικολής και Γραμματία και τα παιδιά τους Παρασκευή και Μιχάλης (Τσεσμές)
Φραγκουλάκης Φραγκούλης και το παιδί του Μιχάλης (Τσεσμές)
Φραντζέσκος Αναστάσιος και Βενετία και το παιδί τους Γιώργος (Φώκαιες)
Χατζηαργυρίου Δημήτρης και Ρηνιώ και τα παιδιά τους Μαρία και Κωνσταντίνος (Τσεσμές)

Το Ημερολόγιο ενός στρατιώτη – Αύγουστος 1922

Αριστοτέλης Αριστοτέλους

... Έχουν περάσει πολλά χρόνια από τότε που μου εμπιστεύτηκε ο αγαπημένος μου πατέρας το ημερολόγιο που έγραφε όταν ήταν στρατιώτης, τις κρίσιμες εκείνες μέρες της Μικρασιατικής Καταστροφής.

Μου μιλούσε συχνά με πόνο για τα θλιβερά γεγονότα που έζησε εκείνο τον Αύγουστο του 1922, και που σημάδεψαν τη ζωή του.

-Με συγκίνηση δημοσιεύω αυτή τη μαρτυρία, αφιερωμένη στην ιερή μνήμη του.

-Στο βαπτισμίο μου Ραφαήλ Παπαδέλλη, καταξιωμένο φιλόλογο, θερμές ευχαριστίες που με αγάπη και επιμέλεια με στήριξε στην έκδοση αυτή.

Θεοδοσία Αλφ. Δελή

Η ΥΠΟΧΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΤΡΑΤΟΥ ΤΟ 1922

Προλογικό σημείωμα

Ο Αριστοτέλης Αριστοτέλους γεννήθηκε το 1897 στην Καισάρεια της Καππαδοκίας. Πατέρας του ήταν ο Ιωάννης Αριστοτέλους και μητέρα του η στοργική και άξια Μαρία Κεσίσογλου, καταγόμενοι και οι δύο από τα μέρη της Καππαδοκίας. Αδελφές του ήταν η Ελυσάβετ, η Θεοδοσία, και η Αικατερίνη που ζει στην Αθήνα. Ο Ιωάννης Αριστοτέλους, απόφοιτος της ονομαστής Ροδοκανακείου Σχολής, υπηρέτησε δάσκαλος στην Καισάρεια, στην Πέργαμο και στα Μοσχονήσια.

Το 1914 ήρθε στη Μυτιλήνη με την οικογένειά του. Δίδαξε στα δημοτικά σχολεία της Βρίσας και της Μόριας.

Η πρώτη δουλειά του Αριστοτέλη ήταν τελωνειακός υπάλληλος. Το 1917 στρατεύτηκε και πήγε στη Μ. Ασία, όπου υπηρέτησε μέχρι το 1922.

Όταν επέστρεψε ασχολήθηκε με το εμπόριο. Το 1929 ανέλαβε την αντιπροσωπεία της καπνοβιομηχανίας Γ.Α. ΚΕΡΑΝΗΣ. Παντρεύτηκε τη Μαριάνθη Χατζοπούλου, το γένος Τζιβόγλου. Απέκτησε δύο παιδιά, τη Θεοδοσία και τον Ιωάννη (Νάκη).

Συνταξιοδοτήθηκε το 1971. Πέθανε το 1989. Οι σελίδες του ημερολογίου του που βλέπουν το φως της δημοσιότητας σήμερα, δίνουν μια ανάγλυφη εικόνα της δραματικής εκείνης οπιοθοχώρησης τον Αύγουστο του 1922.

1922 Αυγούστου 9, Τρίτη

Το μέρος αυτό καθώς μας πληροφορήσαν είχε πολλά κουνούπια. Χθες το βράδυ που κοιμήθηκα εις την σκηνήν, δεν κατάλαβα τίποτε! Ίσως να ήτο από την κούραση που είχα. Τακτοποιήσαμε τα πράγματά μας και αρχίσαμε να εργαζώμεθα. Ήλθε και τμήμα της Επιμελητείας ΙΙ Μεραρχίας για την τροφοδοσία των τμημάτων της.

1922 Αυγούστου 10, Τετάρτη

Εστείλαμε 200 καμήλες εις Αϊντός και εκείθεν εις Μπουλαντάν φορτωμένες με διάφορα τρόφιμα και νομίν. Η σκηνή που ήτο γραφείον εδόθη εις την επιμελητείαν της ΙΙ Μεραρχίας και ως εκ τούτου ηναγκάσθη να μεταφέρω το γραφείον εις μίαν καλύβην πλησίον της σιδηροδρομικής γραμμής. Νερό προμηθευόμεθα από τας εκάστοτε διερχομένας ατμομηχανάς, διότι ήτο πολύ λίγο εκείνο που υπήρχε και δεν επαρκούσε εις τας ανάγκας μας. Το βράδυ, αν και επλάγιασα έξω από την καλύβην, εντούτοις δεν έκλεισα μάτι από τα πολλά κουνούπια και ψύλλους. Η ημέρα διήλθεν εν ηρεμία.

1922 Αυγούστου 11, Πέμπτη

Μένομεν εις το αυτό μέρος εξακολουθώντας την τροφοδοτήσιν του τομέως Μπουλαντάν. Ηρεμία καθ' όλη την ημέραν. Ουδέν αξιοσημείωτον.

1922 Αυγούστου 12, Παρασκευή

Η αυτή θέσις καταυλισμού. Διαδίδονται φήμαι περί ανακαταλήψεως της Ορτάντζας από των ημετέρων χωρίς να επιβεβαιούται. Η υπηρεσία εξακολουθεί λειτουργούσα κανονικώς. Σηκώθηκα πολύ προ της ανατολής του ηλίου μαζί με ένα φίλο μου και κάναμε ένα πρωινό περίπατο εις το δάσος. Είχαμε μαζί μας και τσάι, το οποίον παρασκευάσαμεν εις την κορυφήν ενός λόφου απολαμβάνοντας την ανατολήν του ηλίου.

1922 Αυγούστου 13, Σάββατον

Ο αυτός καταυλισμός. Ο Κεμαλικός Στρατός εξεδήλωσε τας επιθετικάς του προθέσεις εις τον τομέα του Αφιών. Ήρχισαν κατερχόμενοι τραυματίαι. Περί τας εσπερινάς ώρας διήλθε πλήρης νοσοκομειακή αμαξοστοιχία μεταβαίνουσα εις Ουσάκ. Εξακολουθώ να εγείρομαι πάντοτε πολύ προ της ανατολής του ηλίου.

1922 Αυγούστου 14, Κυριακή

Είμεθα καταυλισμένοι εις την ιδίαν θέσιν και εξακολουθούμεν την τροφοδοτήσιν των τμημάτων του τομέως Μπουλαντάν. Ως πληροφορούμεθα συνάπτονται πεισματώδεις μάχαι εις το Αφιών, των Κεμαλικών επιτιθεμένων παρ' όλας τας απώλειαις των λυσσώδως. Περί την 16ην ώραν μετέβημεν με ένα φίλον μου εις τινα πλησίον κειμένην χαράδραν δια να παρασκευάσωμεν μόνοι μας μερικά φασόλια και λίγες πατάτες που πήραμε μαζί μας δι' αυτόν τον σκοπόν. Ανάψαμε φωτιά και βάλαμε εις ενέργειαν τα φασόλια και τις πατάτες για

να ψηθούν και ημείς ησυχολήθημεν εις την ατομικήν μας καθαριότητα. Εν τω μεταξύ ηκούοντο κατά διαλείμματα συρίκτραι αλλά δεν υποθέσαμεν να συνέβαινε τίποτε σπουδαίον και γι' αυτό ημείς κοιτάξαμεν την δουλειά μας. Οι πατάτες είχαν βράσει και τα φασόλια επλησίαζον να ψηθούν, οπότε έστειλα τον Κοτζαμάνην να πάγει για νερό και εις την επιστροφήν του να ειδοποιήση και τον Παπαροδόπουλον για να έλθη να φάμε.

Εγώ ετοίμασα ένα τραπέζι με πλατανόφυλλα, ότε φθάνει ασθμαίνων ο Κοτζαμάνης και μου λέγει ότι έρχονται 500 τσέται, με κατεύθυνσιν προς ημάς. Παίρνομε αμέσως αμέσως τα μισοψημένα φαγητά και τροχάδην για τον καταυλισμό. Κρίμα εις τους κόπους μας.

1922 Αυγούστου 15, Δευτέρα

Περάσαμε νύχτα αγωνίας. Για φαντάσου να περιμένουμε 500 ιππείς ημείς που δεν είμεθα περισσότεροι από 100 και οπλισμένοι με Γκράδες παμπалаίους, οι περισσότεροι άμαχοι και άλλοι της κλάσεως του 1922! Δεν κλείσαμε μάτι αλλά με το όπλον εις το πλευρόν περιμέναμε τον εχθρό, ο καθείς εις την ορισθείσαν θέσιν του. Περί τας πρωϊνάς ώρας ήλθε σιδηροδρομικώς εν τάγμα του 63ου Συντάγματος εκ Πανόρμου.

Αναπνεύσαμεν ολίγον. Όλη η ημέρα παρήλθε εν επιφυλακή. Ήλθε χθες διαταγή του εν Ουσάκ Συνδέσμου της Στρατιάς να μετασταθμεύσωμεν εις Φιλαδέλφειαν. Οι φαντάροι είναι όλοι χαρούμενοι.

1922 Αυγούστου 16, Τρίτη

Η διεισδύσασα εις το ημέτερον έδαφος εχθρική ομάδα αποτελούμενη κατά τας σχετικές πληροφορίας από 500 πεζούς και ιππείς επετέθη εις την παρά το Ελβανλάρ σιδηρογέφυραν με αντικειμενικόν σκοπόν την ανατίναξιν αυτής. Ευτυχώς η φρουρά αντέστη κατά των λυσσών επιθέσεων του εχθρού μέχρι της αφίξεως μιας διλοχίας του εν Αχμετλέρ ευρισκομένου Τάγματος, οπότε και ετράπη εις φυγήν. Ήρχισαν τα πρώτα συμπτώματα της διαλύσεως του Στρατού μας, διότι λιποτάκται κατήρχοντο καθ' ομάδας χωρίς να ευρίσκεται κανείς να τους εμποδίση. Το Αφιόν επυρπολήθη.

1922 Αυγούστου 17, Τετάρτη

Λόγω των ραγδαίως επελθόντων γεγονότων δεν κατέστη δυνατή η εις Φιλαδέλφειαν μεταστάθμευσίς μας, αλλά ως φαίνεται πολύ σύντομα θα πάμε όχι εις την Φιλαδέλφειαν αλλά για να βρούμε θάλασσαν. Οι αξιωματικοί της φρουράς Ουσάκ στέλλουν τας κυρίας των εις την Σμύρνη. Πλείστοι ιδιώται επίσης αναχωρούν δια Σμύρνην. Λιποτάκται κατέρχονται αθρόως, άλλοι οπλισμένοι και άλλοι άοπλοι. Εν κλιμάκιον της Β' Εφοδιοπομπής καμήλων, αποτελούμενον εκ 200 καμήλων συνελήφθη αιχμάλωτον. Ευτυχώς οι άνδρες κατόρθωσαν να δραπετεύσωσιν πλην τριών, ων αγνοείται η τύχη.

1922 Αυγούστου 18, Πέμπτη

Το Τάγμα του 63ου Συντάγματος κατόπιν διαταγής ανεχώρησε σιδηροδρομικώς εις Ελβανλάρ. Έτσι εμείναμε πάλιν μόνοι με τους παλιογκράδες και χωρίς πολυβόλα, ικανούς διοικητάς κλπ. Αν έχωμεν την τύχη και μας επισκεφθούν οι Τσέτες, δεν ξεύρω κι εγώ, πώς θα τους αποκρούσωμεν. Προς το εσπέρας μερικοί πυροβολισμοί ριφθέντες εκ παρεξηγήσεως μας αναστάτωσαν. Αργότερον ήλθε η Μεραρχία ιππικού και κατηυλίσθη εις την βορείαν πλευράν της σιδηροδρομικής γραμμής. Εξακολουθούν και σήμερον να κατέρχονται ομάδες λιποτακτών. Η σιδηροδρομική συγκοινωνία δεν είναι τακτική. Έχομεν πολλές καθυστερήσεις. Διήλθε τάγμα του 18ου Συντάγματος μεταβαίνον προς ενίσχυσιν του τομέα Αφιόν.

1922 Αυγούστου 19, Παρασκευή

Κατόπιν διεξαχθεισών συνεννοήσεων μεταξύ επιμελητείας II Μεραρχίας και Μεραρχίας ιππικού άπασα η εφοδιοπομπή φορτώσασα άλευρο εκ του σταθμού Αχμετλέρ, μετέβη εις Κιουνάι - Κιοϊ, όπου έφθασε την 17ην ώραν. Καθ' οδόν ουδέν μας συνέβη. Ομάδες λιποτακτών εξακολουθούν κατερχόμενοι εκ του

Μετώπου. Ο σιδηροδρομικός σταθμός του Κιουνάι Κιοϊ είναι πλήρης λιποτακτών. Θα είναι άνω των 5 χιλιάδων και διαρκώς καταφθάνουν νέοι.

Ο Λοχαγός έστειλε δύο υπαξιωματικούς δια να αναγνωρίσουν την προς Φιλαδέλφειαν οδόν. Εδώ συνήντησα και τον Θ. Κιουκιδην, με τον οποίον εγνωρίστημεν εις το Α' Νοσοκομείο Σμύρνης. Του έδωσα τροφή καθώς και τυρί, ελιές και σαρδέλες να πάρη μαζί του, διότι είχε χάσει τον λόχον του. Γαλέτα δεν ηθέλησε να πάρη, επειδή ως μοι είπε είχε ψωμί.

1922 Αυγούστου 20, Σάββατον

Ευπνήσαμε με την ελπίδα ότι θα συνεχίζαμε την πορεία μας προς την Φιλαδέλφειαν, διότι όλοι αυτήν την κατεύθυνσιν είχαν. Αλλά "άλλα μεν βούλονται οι στρατιώται, άλλα δε διοίκηση κελεύει". Διετάχθημεν να μεταβώμεν εις Ελβανλάρ (Σιδηρ. Σταθμός μεταξύ Αχμετλέρ και Κιουνάι Κιοϊ), ένθα και η Μεραρχία ιππικού. Οι άνδρες ήρχισαν να δυσανασχετούν αλλ' ευτυχώς ηκολούθησαν άπαντες. Εφτάσαμε περί την 10ην ώραν και εμείναμεν εν αναμονή διαταγής. Εν τω μεταξύ πλείστα μεταφορικά μέσα των διαφόρων Σωμάτων κατέρχονται σχεδόν εν αποσυνθέσει. Περί την 14ην ώραν διήλθε και η IV Μεραρχία διαλελυμένη. Θα είχε δύναμιν μόλις ενός Συντάγματος και σχεδόν πανικόβλητος. Οι στρατιώται της Εφοδιοπομπής εναγωνίως και ανυπόμονοι περιμένουν την διαταγήν της αναχωρήσεως, διότι βλέπουν διαρκώς κατερχομένας μονάδας χωρίς ημείς να ξεύρωμεν τι θα γίνωμεν. Διεδίδετο χωρίς να πιστεύεται ότι θα μεταβώμεν εις Αχμετλέρ προς φόρτωσιν και των λοιπών τροφίμων της II Μεραρχίας. Αυτό

Ιούνιος 1922 - Αφιόν Καραχισάρ

ήτο πολύ δύσκολον και επικίνδυνον να βλέπης να κατέρχονται όλα αι μονάδες και εσύ να πλησιάζης προς τον εχθρόν και δη με καμήλους προς φόρτωσιν τροφίμων. Εάν επαλήθευε η διάδοσις, οι πλείστοι των ανδρών θα εγκατέλειπον τα τάξεις των, διότι ασφαλώς θα αιχμαλωτιζώμεθα. Τέλος την 16ην ώραν εφορτώσαμεν τροφίμα της Μεραρχίας Ιππικού εκ του σιδηροδρομικού σταθμού Ελβανλάρ και αναχωρήσαμεν δια Φιλαδέλφειαν.

1922 Αυγούστου 21, Κυριακή

Πορεία καθ' όλην την νύκτα δυσχερεστάτη λόγω των εν κινήσει πολλών μονάδων. Πεζικόν, μεταγωγικά διάφορα, αυτοκίνητα, κάμηλοι, βόες αναμεμιγμένοι ηκολούθουν την προς Φιλαδέλφειαν άγουσαν δύσβατον οδόν. Περί την 9ην ώραν εφθάσαμεν εις Τσαουσολάρ, όπου και παραμείναμεν μέχρι της 15ης ώρας αναμένοντας διαταγήν της Μεραρχίας Ιππικού εις την διάθεσιν της οποίας είχαμεν τεθή. Η διαρροή των στρατευμάτων εξακολουθεί αδιακόπως προς Φιλαδέλφειαν. Είναι μία συνεχώς κινούμενη αλυσος από Ουσάκ μέχρι Σμύρνης ως δεν αμφιβállω. Την 15ην ώραν εκκινούμεν και ημείς με κατεύθυνσιν προς Φιλαδέλφειαν, όπου εφθάσαμε την 20 1/2 ώραν. Παρ' όλην την κόπωσην που είχαμε εβράσαμε μίαν όρνιθα για να φάμε, διότι είμεθα πεθαμένοι από την πείναν. Κοιμηθήκαμε λίγο και αναλάβαμε ολίγον από την υπερβολικήν πείναν. Σηκώθηκα εις τας 6 και αφού ετοιμασθήκαμε για πορεία έψησα μέχρι της φορτώσεως των καμήλων ένα γάλλον, που είχε πάρει ο Μητρόπουλος για να τον έχωμε εις τον δρόμον.

1922 Αυγούστου 22, Δευτέρα

Είμεθα έτοιμοι προς εκκίνησιν. Αυτήν την φοράν δεν θα βαδίσω πλέον. Όλοι καβαλούν τις καμήλες. Αυτή τη δουλειά θα κάμω κι εγώ. Γονατίζω μία καμήλα και αναβαίνω επάνω. Σωστός πύργος του Άιφελ. Σε κουνεί όμως πολύ. Νομίζεις ότι διασχίζεις τον Ατλαντικόν με την "Πατρίδα". Η διαρροή του στρατού εξακολουθεί αδιάκοπος. Μία φάλαγξ βαδίζει δεξιά της σιδηροδρομικής γραμμής, μία επ' αυτής και ετέρα εις ην και η ιδική μας, αριστερά. Βαδίζουν οι πλείστοι χωρίς τάξη, χωρίς διοικητάς. Όποιος φύγει πρώτος. Μία παραμικρή ενόχλησις να γίνη εκ μέρους του εχθρού, κανείς δεν θα βρεθή για να αντισταθή. Όλοι θα κοιτάζουν να φύγουν. Βαδίζομεν προς το Σαλιχλί. Διήλθομεν αλληλοδιαδόχως τους σταθμούς Αλκάν, Δερέ - Κιοϊ και Μοναβάκ. Το νερό λίαν ανεπαρκές και σπάνιον δια το λίαν πολυάριθμον του Στρατού. Πίναμε κάτι λάσπες, διότι και οι μεγαλύτεροι ποταμοί εθόλωναν από το πολύ πλήθος. Ουδέποτε θα διήλθε τόσοσ όγκος Στρατού συγκεντρωμένος από τα μέρη αυτά. Περί την 22αν ώραν εφθάσαμεν έξωθι της πόλεως και κατηυλίσθημεν. Ψήσαμε λίγο κρέας για την επομένην, μία όρνιθα που φάγαμε και ένα τσάι. Πέσαμε για ύπνο. Δεν ξέρω γιατί, παρ' όλην την

κόπωσην που είχα, δεν μπορούσα να κλείσω μάτι επ' αρκετήν ώραν και επρόκειτο να εκκινήσωμεν την 3ην ώραν. Εις όλα τα αμπέλια της Φιλαδέλφειας είναι απλωμένη σταφίδα εγκαταλελειμμένη, διότι φεύγουν και οι κάτοικοι της Φιλαδέλφειας σχεδόν γυμνοί.

1922 Αυγούστου 23, Τρίτη

Σηκωθήκαμε πολύ πρωί. Έγινε η διανομή του ροφήματος και η φόρτωσις των καμήλων. Αρχίζει η εκκίνησις μας. Βρήκαμε σταφύλια πολλά καθώς και σταφίδα άφθονη. Οι φαντάροι τρώουν κατά κόρον, διότι οι περισσότεροι, επειδή έχουν διαλυθεί τα τμήματά των, ζουν με τα οπωρικά επί ολοκλήρους τώρα ημέρας. Αι προβλέψεις μου της προτεραίας, ότι αν μας συνέβαινε τίποτε δεν θα σταματούσε κανείς να αντιστή, επαληθεύσαν. Μόλις εξήλθομεν της πόλεως, αμέσως ήρχισαν να πύπτουν πυροβολισμοί και κατ' αραιά διαστήματα κανονιοβολισμοί. Κατ' αρχάς δεν εδόθη σημασία, διότι ενομίζετο ότι ήσαν εκρήξεις προερχόμεναι εκ των καιομένων οικιών. Αργότερον, επειδή ήρξαντο συρίζουσαι αι σφαίραι γύρω μας εννοήσαμεν ότι επρόκειτο περί εχθρικών πυρών. Μας κατέλαβε ένας μεγάλος πανικός.

Πάντες οι έφιπποι εκάλπαζον να απομακρυνθώσιν.

Οι караγωγείς τα ίδια, από την βίαν των συνεκρούοντο πλείστα κάρα και εθρυσματίζοντο. Οι πεζοί πετούσαν ό,τι εμποδίζε και έτρεχαν. Παραπλεύρως μας εβάδιζε εν τάγμα αιχμαλώτων. Οι συνοδεύοντες αυτούς ιππείς τους ετρόχαζον και όστις δεν είχε δυνάμεις να τρέξη, εφονεύετο αμέσως δια ξιφισμού. Ήτο εν πανδαιμόνιον. Χάσαμε και τα αυγά και τα καλάθια. Δεν ευρέθη κανείς να

σταματήση και συγκρατήση το πανικό-

βλητον αυτό πλήθος, το φεύγον ως να κατεδιώκετο υπό δαιμόνων. Βλέπω από την καμήλα που ήμουν καβάλα την κατάστασιν αυτήν. Βάζω τις παλάσκες μου, ξεκρεμώ το όπλον μου και πηδω κάτω να ακολουθήσω τους φεύγοντας. Ευτυχώς μετ' ολίγον εγύρισε η Μεραρχία Ιππικού και τους κατεδιώξε. Ήταν περί τους 200 τσέται με επικεφαλής τον Πεχλιβάνην. Φαντασθείτε που καταντήσαμεν, να καταδιωκώμεθα από 200 τσέτας τόσοσ Στρατός. Και αυτά συνέβαινον ανατολικώς των ιστορικών Σάρδεων. Εξακολουθούμεν την πορείαν μας προς Κασσαμπά. Διήλθομεν από το Αχμετλί και Ουργανλί. Οι Έλληνες κάτοικοι αυτών άλλοι έφυγον κι άλλοι ετοιμάζονται. Αι οικίαι και τα καταστήματα εληλατήθησαν. Περί την 18ην ώραν φθάνομεν εις Κασσαμπά. Ουδεμία κίνησις. Οι Έλληνες κάτοικοι έχουν φύγει άπαντες. Τούρκοι περιφέρονται αραιοί εις την πόλιν. Οι φαντάροι συνεχίζουν το έργο της λεηλασίας και καταστροφής. Έσπασαν παραθυρόφυλλα, πελώριους καθρέπτας κουρείων κλπ. Λόγω της γενικής στρατιωτικής καταστάσεως δεν κατηυλίσθημεν ενταύθα αλλά εξακολουθήσαμεν την πορείαν μας προς Μαγνησίαν.

Καμηλοεφοδιοπομπή
Μεραρχίας

1922 Αυγούστου 24, Τετάρτη

Βαδίζαμεν καθ' όλην την νύκταν της 23ης προς την 24ην Αυγούστου. Ο Κασαμπάς δεν αμφιβállω ότι μετεβλήθη τις τέφραν. Αι ουρανομήκειες φλόγες της καιομένης πόλεως εθεώντο και εξ αυτής της Μαγνησίας, ήτις απέχει περί τα 30 χιλιόμετρα. Καθ' όλην την νύκτα της 23ης εβλέπαμε ένα τεράστιον όγκον πυρός. Εφαίνετο ως ένας πύρινος λόφος, αλλά μήπως εκάη μόνο ο Κασαμπάς; Όλη η απέραντος έκτασις από Αφίον μέχρι Σμύρνης μετεβλήθη εις τέφραν. Κατά τας νυχτερινάς πορείας, όπου κι αν έστρεφες την κεφαλήν σου θα έβλεπες φλόγας. Την δε ημέραν αι ηλιακαί ακτίνες δεν είχαν την δύναμιν να διασχίσωσιν το πυκνόν στρώμα του καπνού, που εκάλυπτεν τον ορίζοντα. Την 2αν ώραν εφθάσαμε εις Τσορπανιστάν, χωρίον καθαρώς ελληνικόν, απέχον 12 χιλιόμετρα της Μαγνησίας. Οι κάτοικοι με ολίγα έπιπλα ανέμενον εις τον σιδηροδρομικόν σταθμόν αμαξοστοιχίαν δια να κατέλθωσι εις Σμύρνην. Εκαθήσαμε μέχρι της 3 1/2 ώρας για να φορτώσωμε τα έπιπλα των επί των καμήλων. Σχεδόν όλων τα έπιπλα εφορτώθησαν. Περί την 5ην ώραν εφθάσαμε εις Μαγνησίαν. Κι εδώ τα ίδια. Όλος ο πληθυσμός της ωραίας πόλεως συγκεντρωμένος εις τον σιδηροδρομικόν σταθμόν και έτοιμος προς αναχώρησιν.

1922 Αυγούστου 25, Πέμπτη

Μετά δίδωρον εν Μαγνησία ανάπαυσιν συνεχίζομεν την πορεία μας δια Σμύρνην. Κατ' αρχάς βαδίζομεν παραλλήλως της σιδηροδρομικής γραμμής μέχρι του Χορός - Κιοί, οπότε αλλάζομεν κατεύθυνσιν και ακολουθούμεν την δια του Σιπύλου διερχομένην δημοσίαν οδόν Μαγνησίας - Σμύρνης. Και εις το Χορός - Κιοί οι κάτοικοι εν αναστατώσει, έτοιμοι προς αναχώρησιν. Η κίνησίς μας είναι δυσχερής λόγω του πλήθους. Όλος ο δρόμος γεμάτος από οικογένειας κατερχομένας εις Σμύρνην με διάφορα μεταγωγικά μέσα. Ό,τι μπόρεσε να βρει κανείς. Αμα έληξε η άνοδός μας επί της κορυφής του Σιπύλου και φθάσαμε την ετέραν πλευράν του όρους κατήλθον της καμήλας και εβάδιζα με ταχύ βήμα για τη Σμύρνη, η οποία δεν απείχε και πολύ. Εις τινα χαράδραν έξωθι του Βουρνόβα εβαλλόμεθα υπό ατάκτων Τούρκων. Αλλά ποιος τους κοίταζε; Τα πυρά τους ήταν ακίνδυνα, επειδή δεν ετόλμων να πλησιάσωσι. Τέλος την 16ην ώραν της 24ης (sic) έφθασα εις Βουρνόβα και έλαβα την εις Μερσινλί άγουσαν, ένθα έμενε ο εξαδελφός μου Ιωακείμ. Καθ' οδόν συνέλεξα μερικάς σταφυλάς και πεπόνια. Την 17ην ώρα έφθασα στο σπίτι του εξαδέλφου μου, όπου αφού επλύθηκα και άλλαξα, έπεσα να κοιμηθώ.

1922 Αυγούστου 26, Παρασκευή

Σηκώθηκα την 7ην ώραν και αμέσως, αφού επλύθηκα, μετέβην προς αναζήτησιν του καταυλισμού της Εφοδιοπομπής. Τελεία ακαταστασία βασιλεύει εις Σμύρνην.

Οι μεμονωμένως κατερχόμενοι στρατιώται αποπλίζονται. Έλαβα την οδόν την άγουσαν εις Βουρνόβα με την ελπίδα ότι κάπου εκεί θα είναι καταυλισμένοι. Εις τον δρόμον συνήντησα τον λοχίαν Μυτούσην με 15 περίπου καμήλες φορτωμένες με έπιπλα των κατοίκων Τσορπανιστάν.

Εις την ομάδα αυτήν των καμηλοδηγών ήτο και ο περίφημος εν τη εφοδιοπομπή καμηλοδηγός Πechλιβάνης. Τους ακολούθησα και πήγαμε εις το Χαλκά Μπουνάρ, όπου ξεφορτώσαμε τα έπιπλα. Αλλά και αυτοί δεν ξέρουν που είναι η εφοδιοπομπή. Έρχονται και άλλοι 3 στρατιώται της εφοδιοπομπής χαμένοι κι αυτοί. Να και ο Ανθυπασιπιστής Καπενής ζητών κι αυτός την εφοδιοπομπή. Βλέπω ότι έως τη Σμύρνη ήλθαμε συντεταγμένοι και τώρα χαθήκαμε όλοι. Εις απόστασιν 200 μέτρων διακρίναμεν άλλην ομάδα καμήλων. Μεταβαίνει ένας φαντάρος και βλέπει ότι ήσαν της εφοδιοπομπής μας. Έρχονται και αυτοί πλησίον μας. Ο λοχίας Μυτούσης καβαλά ένα άλογο και μεταβαίνει προς ανεύρεσιν της λοιπής εφοδιοπομπής. Μετ' ολίγον έρχεται και πηγαίνομεν δια την συνοικίαν του Αγ. Κωνσταντίνου, όπου ήτο ο καταυλισμός μας. Διαδίδεται ότι την επομένην θα μεταφέρωμεν τρόφιμα εις Μαγνησίαν. Οι άνδρες δυσανασχετούν, διότι κανένα τμήμα δεν πηγαίνει εις το εσωτερικόν.

Όλοι κατέρχονται και επιβιβάζονται ατμόπλοιων. Ευτυχώς η διάδοσις δεν επηλήθευσε. Παρελάβομεν άρτον ον διανείμαμεν εις τους άνδρας. Καθ' όλην την ημέραν ανεπαύθημεν. Η εκ του εσωτερικού κάθοδος στρατιωτικών εξακολουθεί καθ' όλην την ημέραν.

1922 Αυγούστου 27, Σάββατον

Σηκωθήκαμε την 6η ώραν. Έγινε η διανομή του πρωινού ροφήματος. Μετ' ολίγον έρχεται ο διαχειριστής και διανέμει τα εν τη αποθήκη ευρισκόμενα είδη ιματισμού. Ο λοχαγός ούτε κατά την χθεσινήν ούτε κατά την σημερινήν ημέραν παρουσιάσθη.

Περί την 10ην στέλλει τον υπηρέτην του και ζητεί το αρχείο και διάφορα τρόφιμα προς ατομικήν του χρήσιν. Του τα δίνω και φεύγει. Εν τω μεταξύ έφυγε και ο διαχειριστής χωρίς να ειδοποίηση τίποτε. Τότε λέγω εις τον Ανθυπολοχαγόν Βλαντίν, ο οποίος έτυχε να έλθη εκείνην την στιγμήν, ότι ο λοχαγός πήρε το αρχείον και νομίζω ότι η εφοδιοπομπή διαλύεται. Οι φαντάροι αντιληφθέντες τα διατρέξαντα, πήρε ο καθείς τα πράγματά του και έλαβε την εις Πούνταν άγουσαν. Δεν τους ακολούθησα, διότι εσκόπευον να μείνω εις την Σμύρνην. Παίρνω κι εγώ τα πράγματά μου, εγκαταλείπω την αποθήκην εις την τύχην της και πηγαίνω εις το σπίτι του εξαδέλφου μου, όπου και αναπαύομαι. Περί την 17ην ώραν ήρξατο διερχομένη δια της παραπλεύρως της θαλάσσης δημοσίας οδού η Μεραρχία Ιππικού συντεταγμένη.

Σμύρνη Αυγούστου 1922
Οπισθοχώρηση του Ελληνικού Στρατού

1922 Αυγούστου 28, Κυριακή

Σηκώθηκα την 7ην ώρα. Εγώ ενόμιζα ότι υπάρχουν ακόμη στρατιώται ιδικοί μας εις το εσωτερικόν. Σε λίγο ακούονται πυροβολισμοί εκ της διευθύνσεως του Βουρνόβα. Δεν έδωσα σημασίαν αλλά όσον παρέρχεται η ώρα, επί τοσούτον και γίνονται πυκνότεροι. Η σύζυγος του εξαδέλφου μου φοβήθηκε και μου είπε να την πάγω εις το εργοστάσιο που ήτο ο άνδρας της. Πήρα λίγα πράγματα μου και την πήγα μαζί με τα παιδιά της εκεί. Εγώ τραβώ για την Πούντα να επιβιβασθώ σε κανένα πλοίο και να φύγω. Ο δρόμος είναι γεμάτος στρατιώτες. Φθάνω εις τη Βάση. Τι να ιδώ! Όλον το υλικόν διηρηπάζετο από πολίτας και στρατιώτας. Άνδρες, γυναίκες, παιδιά αρπάζουν ό,τι μπορούν. Άλλος είναι φορτωμένος άλευρα, άλλος γαλέτας, παρέκει παιδιά με λουκούμια, άλλοι με τσαρούχια, άλλοι χύτρες, άλλοι κύπελα, παγούρια, άλλοι με τσιγάρα. Αρπούσαν ό,τι βρίσκαν, μαγκάλια, σόμπες και ό,τι άλλο. Κάθομαι ολίγον και κοιτάζω αυτήν την αθλιότητα. Η βάση με όλον το υλικό της, που εστοίχιζε εκατομμύρια ολόκληρα, διηρηπάγη. Αλλά τι είναι αυτό, αφού έχουν αφήσει και ολόκληρα αεροπλάνα επάνω εις τα βαγόνια. Προχωρώ προς την αποβάθραν της Πούντας. Και εδώ άπειρο νοσηλευτικό υλικό σκορπισμένο. Πλοίο δεν φαίνεται κανένα ούτε και ο στόλος είναι εδώ. Έχει φύγει από χθες. Τώρα άρχισα να αντιλαμβάνομαι το δυσχερές της θέσεώς μου καθώς και των άλλων στρατιωτών. Εν τω μεταξύ ο δρόμος γέμισε γυναικόπαιδα, τα οποία κατέρχονται σχεδόν γυμνά από τα προάστεια της Σμύρνης. Τώρα μου μπήκε η μυία στο αυτί. Χωρίς άλλο οι Κεμαλικοί έφθασαν στα προάστεια της Σμύρνης κι εγώ υπέθετα ότι

θα είναι ανατολικώς της Μαγνησίας. Επιταχύνω το βήμα μου δια την Στρατιάν. Όλη η προκυμαία της Σμύρνης γεμάτη από πρόσφυγας, που περιμένουν πλοία να φύγουν. Βελόνη να ρίξης δε θα πέση χάμω. Φθάνω εις το σπίτι του Στρατιώτου. Βλέπω ότι έχουν υψώσει ιταλικήν σημαίαν και ένας πολίτης με περιβραχιόνιον από ιταλικά χρώματα φυλάγει σκοπός. Ο έλεγχος Επιμελητείας φρουράς Σμύρνης έρημος. Έχουν σπάσει τα διαμερίσματα και εγκαταστήσει προσωρινώς πρόσφυγας. Προχωρώ και φθάνω εις το Διοικητήριον. Όλη η πλατεία του Διοικητηρίου είναι γεμάτη από σπασμένα κιβώτια με διάφορα αρχεία και βιβλία σκορπισμένα εδώ κι εκεί. Το Διοικητήριον, το μέγαρον της Στρατιάς και του Φρουραρχείου όλα είναι έρημα. Έχουν φύγει. Δεν φαίνεται κανείς. Περνώ από τον Στρατών, ούτε ψυχή μέσα. Το τμήμα του Στρατώνος που χρησίμευε ως παράρτημα του Β' Νοσοκομείου, έρημον. Στοίβες από εγκαταλελειμμένα κρεβάτια, στρώματα, προσκέφαλα και άλλα νοσοκομειακά είδη πεταμένα δεξιά και αριστερά. Εξέρχομαι του Στρατώνος και ακολουθώ τον δρόμον του Κοκάρ-Γιαλί. Αν αφαιρέσης τους στρατιωτικούς, ο δρόμος θα ήτο παντελώς έρημος. Διαβάται πολύ αραιοί,

ενώ άλλοτε ο δρόμος αυτός είχε μεγάλην κίνησιν. Όλα τα καταστήματα και τα σπίτια ερμητικώς κλειστά. Θα επιβιβασθώμεν, ως έμαθα, εις τον Τσεσμέν. Τι έπαθα! Χωρίς τίποτε θα έχωμε πορεία τουλάχιστον δύο ημερών για να φθάσωμε. Τι ήθελα και δεν έφευγα χθες που είχε πλοίο. Τι να γίνη όμως, κοντά εις τα άλλα ας πάγη κι αυτό. Προχωρώ με βήμα ταχύ. Εκεί κάτω εις το Καρατάς κάπου με βοήθησε η τύχη και βρήκα ένα γαϊδουράκι. Το παίρνω αμέσως και το φορτώνω τα λίγα πράγματα που είχα. Ανέπνευσα. Αν δεν εύρισκα το γαϊδουράκι, θα πετούσα ό,τι είχα πλην του όπλου. Διαρκώς προχωρών βρίσκω πυροβολικά κι άλλα συντεταγμένα τμήματα αλλά με πολύ μικρή δύναμη. Παρά κάτω από την Καραντίνα βρίσκω την αρμενική λεγεώνα του στρατηγού Τορκόμ και κοντά εις το Γκιος - Τεπέ την 7η Μεραρχία, αλλά τι Μεραρχία! Δεν θα είχε δύναμιν ούτε ενός Τάγματος. Φθάνω στο Κοκάρ-Γιαλί και εδώ ερημιά. Όλα κλειστά. Παρά κάτω εις τον Μπαλτζόβαν, που άλλοτε είχε τόσην κίνησιν, διότι εδώ έμενε το Έρπεδον της Στρατιάς, ούτε ψυχή. Όλα τα παραπήγματα έρημα. Τέλος αφού περάσαμε δύο τρία χωριουδάκια, τα οποία δεν εφρόντισα να μάθω πώς ονομάζονται, φθάσαμε περί την 21 ώρα εις Βουρλά. Οι κάτοικοι μένουν

όλοι. Κανείς δεν έφυγε. Τα καφενεία είναι γεμάτα. Έξω από την πόλη, μέσα εις ένα χωράφι, κάτω από μια ελιά απεφάσισα να κοιμηθώ και να συνεχίσω την πορείαν μου το πρωί. Κατέβασα τα πράγματα, έδεσα το γαϊδουράκι και έστρωσα. Είχα ένα κουτί σαρδέλες, ντομάτες και λίγες σταφίδες. Έφαγα και κοιμήθηκα. Την ώρα που έτρωγα, βγήκε και το φεγγάρι.

1922 Αυγούστου 29, Δευτέρα

Εύπνησα εις τας 3. Αμέσως σηκώνομαι, ετοιμάζω τα πράγματά μου, τα φορτώνω και ξεκινώ για το Τσεσμέ. Να βαδίζη κανείς με το φεγγάρι είναι θαυμάσια αλλά όχι υπό τους όρους υπό τους οποίους βαδίζομεν ημείς. Ο δρόμος γεμάτος από σπασμένα κάρα. Αυτοκίνητα καίονται, διότι κατεστράφησαν και δεν δύνανται να κινηθώσι. Όλα σχεδόν τα γεφύρια που περάσαμε είναι χαλασμένα, άλλα λίγο κι άλλα πολύ. Αμπέλια βρίσκομε πολλά εις το πέρασμά μας, σταφύλια όμως δεν βλέπομε πουθενά. Νερό βρίσκομε κάτι πηγάδια, όχι όμως καλό. Και εδώ είναι οικογένειες που φεύγουν, όχι όμως όπως στην οδόν Μαγνησίας - Σμύρνης. Είναι από τα χωριά της Ερυθραίας. Εις τας 16.00 φθάσαμε εις τα Αλάτσατα.

Επειδή μου είπαν ότι ο Τσεσμές δεν απέχει περισσότερο από μισή ώρα, επώλησα το γαϊδουράκι που είχα εις ένα χωρικόν αντί 2 λιρών. Πωλούσανε κάτι καρπούζια φτηνά, έδωσα 50 λεπτά, πήρα ένα και έφαγα. Παρά πέρα ήτο και ένας χριστιανός καλός, που κερνούσε από μία φέτα καρπούζι εις τους φαντάρους. Ας είναι καλά ο άνθρωπος. Κάτω από τα Λίτζα βρίσκω μερικούς Τούρκους, που γνώριζαν από το Τσεσμέ, όπου είχαν πάγει

Σμύρνη Αυγούστου 1922
Στο δρόμο της προσφυγιάς

στρατιωτικές αποσκευές με τη βοδάμαξα. Παίρνω ένα άλλο γαϊδούρι από έναν από αυτούς, για να φορτώσω τα πράγματά μου, διότι ήμουν πολύ κουρασμένος, καθότι καίτοι είχα το γαϊδουράκι, δεν το καβαλούσα, για να μπορέση να με πάγη έως το τέρμα της μεγάλης οδού Σμύρνης - Τσεσμέ. Καθ' όλην την οδόν μόλις θα έκανα καβάλα ένα διάστημα 7 χιλιομέτρων. Ο στρατός, που επιβιβάζεται επί των πλοίων, τα ζώα του τα αφήνει και γι' αυτό βλέπεις τους Αλατοσατιανούς να έρχονται όλοι από τον Τσεσμέ άλλος με δύο άλλος με τρία ζώα. Πώς τα κατάφερα και πούλησα το γαϊδουράκι μου είναι θαύμα, αφού όλα τα κτήνη του Στρατού μένουν εις τον Τσεσμέν. Τι μεγάλη καταστροφή! Έξω από το Τσεσμέ όλα τα αμπέλια και τα χωράφια είναι γεμάτα από χιλιάδες κτήνη του Στρατού και παντοειδές υλικόν στρατιωτικόν αξίας εκατομμυρίων δραχμών. Εδώ αποχαιρετώ κι εγώ το γαϊδουράκι μου, διότι απ' εδώ και πέρα απαγορεύεται η διάβασις κτηνών προς ευκολίαν της κινήσεως των στρατιωτών. Παίρνω τα πράγματά μου και τραβώ για την πόλη. Φθάνω εις την αποβάθρα και επιβιβάζομαι επί της "Ανδρομάχης". Η ώρα είναι 17 της 28ης Αυγούστου 1922, που εγκαταλείπω το Μικρασιατικόν έδαφος. Μετ' ολίγον το πλοίο αναχωρεί με κατεύθυνσιν προς την Χίον. Ύστερα από δώρον ταξίδι φθάνομεν αλλά μαρτύριον εδώ, διότι επειδή ήλθε πρώτην φοράν ο καπετάνιος εις τον λιμένα της Χίου, έκαμε κάπου δύο ώρες να προσεγγίση την πρύμνην του πλοίου εις την προκυμαίαν της Χίου, ενώ κάλλιστα ημπορούσε να πλευρίσῃ και να γίνη η αποβίβασις ευχερεστέρα. Επλεύρισαν πλοία πολύ μεγαλύτερα της "Ανδρομάχης". Η αποβίβασις συνετελέσθη μετά μεγάλης δυσκολίας, διότι ήτο μία μόνη σκάλα και αυτή αιωρούμενη, το δε πλοίον, επειδή ήτο φορτωμένο, δεν παρείχε καμμίαν διευκόλυνσιν εις την αποβίβασιν. Τέλος με πολλούς κόπους και αγωνίας κατορθώνω να εξέλθω του πλοίου την 20ην ώραν. Όλη η προκυμαία της, οι δρόμοι της Χίου γεμάτοι από φαντάρους. Είναι χιλιάδες. Κοιμούνται επάνω εις το πλακόστρωτον, έτσι όπως είναι οι περισσότεροι, χωρίς σκεπάσματα και προσκέφαλα, με τα ρούχα που φορούν. Πήγα κι εγώ κι έγχειρα δίπλα σε μια παράγκα ενός καπνοπωλείου για να κοιμηθώ.

1922 Αυγούστου 30, Τρίτη

Σηκώθηκα εις τα 4.30' και αφού πλύθηκα, περιφερόμενη ασκόπως εις τας οδούς της Χίου. Εις την καμπήν μιας οδού βρήκα ένα εστιατόριον ανοιχτό. Μπαίνω μέσα και ερωτώ αν έχη τίποτα φαγί. Έλαβον αρνητικήν απάντησιν. Εν τούτοις κάθισα σε μια καρέκλα και περίμενα να ξημερώσῃ, για να δούμῃ τι θα γίνωμε. Άμα ξημέρωσε, βγαίνω έξω και μαθαίνω ότι συγκεντρώνεται κατά περιφέρειας εις τα πλησίον της Χίου χωρία. Η περιφέρεια Αρχιπελάγους εις ην υπάγομαι, συνεκεντρώτο εις Βαβύλους, ένα μικρό χωριουδάκι 7 χιλίόμε-

τρα Ν.Δ. της Χίου. Παίρνω τα πράγματά μου και τραβώ για το χωριό. Όλοι οι δρόμοι γεμάτοι από φαντάρους, άλλοι έρχονται, άλλοι πηγαίνουν. Μέχρι του 5ου χιλιομέτρου, δεξιά και αριστερά του δρόμου είναι μπακτσέδες και εξοχικά σπίτια. Τα πλείστα έχουν και μαγκανοπήγαδο, μερικά δε εργάζονται με μικράς πετρελαιομηχανάς. Μεγάλη έλλειψις άρτου εις την Χίον δεν μπορείς να βρης πουθενά. Τέλος φθάνω εις Βαβύλους. Πηγαίνω, γράφομαι και μου δίνουν μισή κουραμάνα και φεύγω. Κάθομαι εις ένα καφενείο, παίρνω 50 λεπτά ελιές και σχεδόν έφαγα όλη την κουραμάνα. Τώρα τι να κάνω; Το βράδυ δεν θα'χωμῃ ψωμί. Δεν χασομερώ καθόλου. Χρειάζεται τόλμη. Πηγαίνω, γράφομαι εκ νέου με ψεύτικο όνομα και παίρνω άλλη μισή κουραμάνα. Το χωριό γεμάτο από φαντάρους. Θα είναι κάπου δύο χιλιάδες και διαρκώς έρχονται νέοι. Άμα βράδιασε πήγα και ξαπλώθηκα κάτω από μια αμυγδαλιά, για να κοιμηθώ. Το κυρίαρχον δένδρον ενταύθα είναι η αμυγδαλιά.

1922 Αυγούστου 31, Τετάρτη

Σηκώνομαι πάντοτε πρωί. Καμιά δουλειά δεν έχομε και γι' αυτό γυρίζομε έτσι δεξιά και αριστερά εις τα περιβόλια. Σ' ένα περιβόλι βρήκα μερικές μελιτζάνες, κάτι ντομάτες και πιπεριές. Δεν χάνω καιρό και τα μαζεύω αμέσως. Ζητώ ένα πιάτο από ένα σπίτι, παίρνω και λίγο λάδι. Εκεί κοντά φωτιά είχε έτοιμη, διότι μερικοί φαντάροι έπλυναν τα ρούχα τους. Ψήνω τις μελιτζάνες και κάμω μία σαλάτα πρώτης τάξεως. Δεν έφαγα ούτε το βράδυ πλέον, γιατί ήμουν χορτάτος. Κατά τη διανομήν του άρτου συνάπτονται ομηρικά μάχαι, λόγω του μεγάλου αριθμού των ανδρών και της μη οργανώσεώς τους. Σήμερα άλλαξα δωμάτιο. Πήγα και ξαπλώθηκα κάτω από μια συκιά για καλλίτερα. Έλθε και ένας χωρικός μπαρμπα- Πέτρος και καθίσαμε λίγο.

1922 Σεπτεμβρίου 1, Πέμπτη

Πάντοτε ξυπνώ πρωί. Η μέρα πέρασε όπως και η χθεσινή, όχι όμως και εις το ζήτημα του φαγητού. Κοιμάμαι εις το ίδιο μέρος. Τίποτε το σπουδαίον. Περιφερόμεθα έτσι ασκόπως εις το χωριό και τα περιβόλια.

1922 Σεπτεμβρίου 2, Παρασκευή

Σήμερα πήγα 1000 μ. δυτικώς του χωριού σε μια τοποθεσία, που είχε κρύο και πολύ νερό. Έπλυνα το πανταλόνι μου που ήτο μαύρο σαν πίσσα, τις κάλτσες και την πετσέτα μου. Στο δρόμο βρήκα και κάτι πεπονάκια. Ήταν καλούτσικα. Άμα έπλυνα, κάθισα να φάγω. Εκεί κοντά ήτο και μια οικογένεια σ' ένα εξοχικό σπίτι. Ο νοικοκύρης του σπιτιού, ένας γέρος 70/τούτης είπε να μου φέρῃ μερικές ελιές. Εδέχθην και τον ευχαρίστησα

για την προσφορά του. Πηγαίνει να μου τις φέρη αλλά αντ' αυτού έρχεται μία γυναίκα, πιθανόν κυρία του, με ένα πιάτο φρέσκα φασόλια. Ήτο καλό φαγητό και έφαγα με όρεξη. Μετά άπλωσα το μανδύα μου κάτω από μια κυδωνιά και ξαπλώθηκα κάπου μία ώρα, ως να στεγνώσουν τα ρούχα που έπλυνα. Άμα γύρισα πίσω εις το χωρίο, πήγα κατ' ευθείαν εις το σπίτι του μπαρμπα-Πέτρου, για να γράψω δύο γράμματα. Ο καλός άνθρωπος μου έφερε αμέσως μελάνι, κονδυλοφόρο κλπ., προσέτι δε έστειλε το γιο του για να με πάρη φάκελλα. Όλα τα μέλη της οικογένειας του επροθυμοποιούντο πώς να μου φανούν χρήσιμοι. Άμα τελείωσα τας επιστολάς, τους ευχαρίστησα και έφυγα. Σήμερα άλλαξα πάλιν το μέρος που πλάγιασα. Πήγα και κοιμήθηκα κάτω από κάτι μαστιχίες, που ανακάλυψα το μεσημέρι.

1922 Σεπτεμβρίου 3, Σάββατο

Κοιμήθηκα εις το αυτό μέρος. Την 16ην ώραν κατέβηκα εις την Χίον με ένα αυτοκίνητο που μας έφερε άρτον, για να πληροφορηθώ τίποτα νέα. Τι κοσμοπλημύρα! Ιδίως εις την προκυμαίαν της πόλεως δεν μπορούσες να κουνηθής. Επέστρεψα αμέσως. Καθ' οδόν όμως περιεπλανήτην περί την μίαν ώραν, διότι δεν ξεύρω και εγώ πώς συνέβη, ακολούθησα άλλην οδόν και όχι των Βαβύλων.

1922 Σεπτεμβρίου 4, Κυριακή

Πρωί μόλις σηκωθήκαμε, διεδόθη ότι οι προοριζόμενοι δια Μυτιλήνην θα φύγωσι σήμερον. Πράγματι μετ' ολίγον, αφού μας συνεκέντρωσαν όλους, εκοινοποίησαν την διαδοθείσαν διαταγήν. Τότε εγένετο αμέσως η συγκέντρωσις των δια Μυτιλήνην προοριζομένων και η εκκίνησις αυτών δια Χίον. Φθάσαμε περί την 9ην ώραν. Το πλοίον όμως δεν είχε έλθει ακόμη. Έφθασε περί την 20ην ώραν, οπότε άρχισε και η επιβίβασις συντελεσθείσα εις ημίσειαν ώραν. Ρεκόρ ταχύτητος, διότι λάβετε υπ' όψη ότι επεβιβάσθησαν περί τους 2.500 χωρίς να τοποθετηθή ούτε μία κλίμαξ αλλά αναρριχώμενοι. Ήτο ο "Αντώνιος", αν δεν απατώμαι ανήκον εις την Εταιρείαν του Παληού. Απέπλευσε περί την 21ην ώραν και έφθασε εις Μυτιλήνη την 5ην.

1922 Σεπτεμβρίου 5, Δευτέρα

Αφίχθην μεν εις Μυτιλήνην πολύ πρωί αλλά η αποβίβασίς μας αργεί πολύ, διότι περιμένομεν να ξυπνήσουν οι αρμόδιοι να επιτρέψουν την αποβίβασιν. Η γκρίνια μας για τη μεγάλη βραδύτητα της αποβιβάσεώς μας είναι πολύ μεγάλη. Καρτερούμε ώρες ολόκληρες και τέλος η υπηρεσία απεφάσισε περί την 8ην ώραν να στείλη την "Ιωνίαν", μικρόν ατμόπλοιον εκτελούν άλλοτε την συγκοινωνίαν Σμύρνης - Κοκάρ γυαλί, όπερ επλεύρισε εις τον "Αντώνιον", δίδοντας ένα τέλος στην περιπέτειά μας.

Α ν α τ ο λ ή

Ανατολή . Ανατολή . Όταν σε βλέπω , ναι , πονώ !
Μνήμες πολλές , παράξενες , γιομίζουν το μυαλό μου .
Κλείνω τα μάτια για να πάψω . Και όμως πάλι σε θωρώ ,
ακόμα και τις νύχτες , που κοιμάμαι , στ' όνειρό μου .

Καθώς το βλέμμα μου πλανιέται πονεμένο στα βουνά ,
την ώρα που ο ήλιος όπως φεύγει τα ροδίζει ,
η σκέψη μου αδιάκοπα στο παρελθόν πισογυρνά ,
δόξες παλιές και συμφορές , όλο και μου θυμίζει .

Είναι εκεί που πρωτακούστηκε Αιολική λαλιά ,
νόμοι , τέχνες και γράμματα εκεί πρωτοανθίσαν ,
εκείθε ξεκινήσανε και φθάσανε και στα νησιά
κι απ' εκεί , οσάν του ήλιου φως , όλη τη γη γιομίσαν .

Εκεί η φύτρα η Ελληνική κάρπισε για καλά !
Παράδειγμα για πρόοδο και πλούτο είχε γίνει ,
μα κάποια μέρα , αλίμονο , τελειώσαν όλ' αυτά
και διωγμοί , μα και σφαγές διώξανε τη γαλήνη .

Χιλιάδες ήτανε αυτοί που σφάχτηκαν στις ρεματιές !
Τα κόκαλά τους άφησαν να κείτονται στο χώμα .
Μέγαρα , σπίτια , μαγαζιά , τάφαγαν όλα οι φωτιές
Και μείναν ανοιχτές πληγές π' αιμορραγούν ακόμα .

Γιατί λοιπόν Ανατολή , σαν σε κοιτώ να μην πονώ ;
Όχι γιατί που σ' έχασα κι ας ήσουν δικιά μου !
Αλλά γιατί αναπολώ τόσων δικών μου το χαμό ,
π' ακόμα δικιωμό ζητούν , ως και στα όνειρά μου . -

Theodore Messinezis

ΑΓΓΕΛΟΥ Σ. ΒΛΑΧΟΥ ΤΡΙΑΝΤΑ ΜΗΝΕΣ

(Αύγουστος 1920-Ιανουάριος 1923)

Ομιλία για τα πενήντα χρόνια από τη Μικρασιατική καταστροφή
Θεσσαλονίκη 1973

«ΤΕΧΝΗ», Μακεδονική καλλιτεχνική εταιρεία

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στην περίοδο 1972-1973 η «Τέχνη», Μακεδονική Καλλιτεχνική Εταιρεία, αφιέρωσε τρεις από τις τακτικές της εκδηλώσεις στη συμπλήρωση πενήντα χρόνων από τη μικρασιατική καταστροφή και την ανταλλαγή των πληθυσμών. Στις 29 Νοεμβρίου 1972, σαν πρώτη εκδήλωση για τις «χαμένες πατρίδες» του μικρασιατικού Ελληνισμού, ο Πόντιος τραγουδιστής κ. Χρυσάνθος Θεοδωρίδης παρουσίασε, με συνοδεία λύρας, ποντιακά δημοτικά τραγούδια.

Στις 21 Φεβρουαρίου 1973, προσκαλεσμένος από την «Τέχνη», μίλησε ο πρόεδρος και λογοτέχνης κ. Άγγελος Σ. Βλάχος, τοποθετώντας τη μικρασιατική καταστροφή στο ιστορικό της και το πολιτικό της πλαίσιο. Τέλος, στην αμέσως επόμενη εκδήλωση, στις 28 Φεβρουαρίου, με τον τίτλο «Μαρτυρίες για τη μικρασιατική καταστροφή» παρουσιάστηκαν κείμενα λογοτεχνών καθώς και αφηγήσεις απλών ανθρώπων και άλλες σχετικές μαρτυρίες. Έτσι διαβάστηκαν ειδήσεις από εφημερίδες της εποχής, αφηγήσεις αυτοπτών μαρτύρων, παρμένες από το βιβλίο «Ο κοινός λόγος» της Έλλης Παπαδημητρίου και από το υλικό που πρόθυμα μάς παραχωρήθηκε από το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (διευθύντρια η κυρία Μέλπω Μερλιέ), επίσης αποσπάσματα από έργα του Στρατή Μυριβήλη, Ηλία Βενέζη, Κοσμά Πολίτη, Στρατή Δούκα και Διδώ Σωτηρίου. Τα κείμενα διάβασαν οι κ.κ. Στέλιος Ανδρέου, Θανάσης Παπαδημητρίου και Αίνος Πολίτης.

Η «Τέχνη» επιθυμεί να εκφράσει τις ευχαριστίες της προς όλους όσους έλαβαν μέρος και όσους βοήθησαν στις εκδηλώσεις αυτές. Και, σαν μία μονιμότερη συμβολή στην ιστορική επέτειο, εκδίδει την ομιλία του κ. Α. Σ. Βλάχου, που αποτελεί όχι μόνο υπεύθυνη και τεκμηριωμένη παρουσίαση των γεγονότων αλλά και κείμενο λογοτεχνικό.

Τα άρθρα 69 & 83 της Συνθήκης των Σεβρών Άρθρον 69

Η Πόλις της Σμύρνης και τα εν άρθρω 66 περιγραφόμενα εδάφη παραμένουσιν υπό την οθωμανικήν κυριαρχίαν. Ούχ ήττον η Τουρκία μεταβιβάζει εις την Ελληνικήν Κυβέρνησιν την ενάσκησιν των κυριαρχικών αυτής δικαιωμάτων επί της πόλεως της Σμύρνης και των ειρημένων εδαφών. Εις ένδειξιν της κυριαρχίας ταύτης, η οθωμανική σημαία θα είναι διαρκώς υψωμένη επί εξωτερικού τινός φρουρίου της πόλεως, υποδειχθησομένου υπό των Προεχουσών Δυνάμεων.

Άρθρον 83

Παρελθούσης πενταετίας από της ενάρξεως της Ισχύος της παρούσης συνθήκης, το υπό του άρθρου 72 προβλεπόμενον τοπικόν κοινοβούλιον δύναται, δια ψηφίσματος κατά πλειονοψηφίαν, νά αιτήσεται παρά του Συμβουλίου της Κοινωνίας των Εθνών, όπως η πόλις της Σμύρνης και τα εν άρθρω 66 περιγραφόμενα εδάφη περιέλθωσιν οριστικώς εις το Βασίλειον της Ελλάδος. Το Συμβούλιον δύναται να απαιτήσει, προηγουμένως, δημοψήφισμα κατά τούς όρους ους θα υποδείξη.

Εγένετο εν Σεβραις τη 10η Αύγουστου 1920

Βερσαλλίες - Ο Βενιζέλος στο τραπέζι των νικητών

Σύμβασις και Πρωτόκολλον Ανταλλαγής πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας

Άρθρον 1

Από της 1ης Μαΐου 1923 θέλει διενεργηθή η υποχρεωτική ανταλλαγή των Τούρκων υπηκόων, ελληνικού ορθοδόξου θρησκεύματος των εγκατεστημένων επί των τουρκικών εδαφών, και των Ελλήνων υπηκόων μουσουλμανικού θρησκεύματος των εγκατεστημένων επί των ελληνικών εδαφών.

Εγένετο εν Λωζάννη τη 30ή Ιανουαρίου 1923

Αποχωρώντας από τη Σμύρνη

Τριάντα μήνες πέρασαν από την υπογραφή της συνθήκης των Σεβρών έως την υπογραφή του Πρωτοκόλλου της Λωζάννης. Τριάντα μήνες που μοιάζουν σαν φθίνοντα αποσιωπητικά τριάντα αιώνων Ιωνίας. Της Ιωνίας που στάθηκε μια πρώτη Ελλάδα, ένα κέντρο πολιτισμού που ακτινοβόλησε ανατολικά έως τα Σούσα και δυτικά έως τη Σικελία. Μια κοχλάζουσα πηγή από την οποία άρχισε ν' απλώνεται στην επιφάνεια του κόσμου, σαν ανήριθμο γέλασμα ποντίων κυμάτων, ο Ελληνισμός, τόσο παράδοξο ιστορικό φαινόμενο ώστε να μην μπορεί κανείς να του δώσει ορισμό, να του προσδιορίσει πλαίσια χωρικά ή χρονικά.

Για όλον τον ανατολικό κόσμο η Ιωνία έγινε συνώνυμη με την Ελλάδα, αφού σε όλες τις λαλούμενες, τότε και τώρα, γλώσσες της περιοχής που ορίζεται ανατολικά από τον Ινδό ποταμό και δυτικά από τη Μεσόγειο, ο Έλλην ονομάζεται Γιουνάν (Ίων) και η Ελλάδα Γιουνανιστάν.

Η πρώτη μεγάλη ελληνική ακμή σημειώθηκε στην Ιωνία. Αυθαιρετώ κάπως εδώ μεταχειριζόμενος το όνομα Ιωνία για όλα τα παράλια της Μικράς Ασίας, από την Αιολία έως την Καρική, και για τα μεγάλα νησιά του ανατολικού Αιγαίου. Ίων είναι ο Όμηρος και Αλικαρνασσεύς ο Ηρόδοτος. Ίωνες είναι ο Εφέσιος Καλλίνος, ο Κολοφώνιος Μίμνερμος, ο Τυρταίος, που γεννήθηκε στις Σάρδεις, ο Αλκμάν και ο Αλκαίος, γεννημένοι στην Μυτιλήνη, η Λεσβία Σαπφώ, ο Προκοννήσιος Αρισταίος. Ίωνες επίσης είναι ο Πυθαγόρας, Σάμιος, ο Ξενοφάνης, Κολοφώνιος, ο Θαλής και ο Αναξίμανδρος, Μιλήσιοι και οι δύο, ο Εφέσιος Ηράκλειτος, ο Κλαζομένιος Αναξαγόρας, ο Μηλίσιος Δημόκριτος. Από τα επτά θαύματα του κόσμου τα τρία τοποθετούνται στην Ιωνία. Ο ναός της Αρτέμιδος στην Έφεσο, ο τάφος του Μαισώλου στην Αλικαρνασσό, ο Κολοσσός στη Ρόδο. Από τους επτά σοφούς τέσσερις προέρχονται από τ' ανατολικά παράλια του Αιγαίου: ο Μυτιληναίος Πιττακός, ο Ρόδιος Κλεόβουλος, ο Θαλής ο Μηλίσιος και ο Βίας ο Πριηνεύς. Οι δε Ίωνες ούτοι, των και το Πανιώνιον εστί, του μεν ουρανού και των ωρέων εν τω καλλίστῳ ετύγχανον ιδρυσάμενοι πόλιας πάντων ανθρώπων των ημεῖς ἰδμεν (Ηρόδ. 1,142).

Οι Ίωνες αυτοί (λέγει ο Ηρόδοτος), στους οποίους ανήκει και το Πανιώνιο, έχουν χτίσει τις πολιτείες τους στο μέρος όπου υπάρχει ο ωραιότερος ουρανός και το καλύτερο κλίμα από όσα ξέρω.

Η Ιωνία με τα νησιά είναι τόσο πλούσια, ώστε πληρώνει τα 125 από τα 500 περίπου τάλαντα που εισπράττει ετήσια η Αθήνα από τη «Συμμαχία», τόν 5ο αιώνα.

Ο Ελληνισμός φανερώνεται σαν ένα δικτυακό με πρώτη κοτυληδόν τη Μικρά Ασία, κι από τότε άρχισε μία κίνηση αιώρας ανάμεσα στις ανατολικές και τις δυτικές ακτές του Αιγαίου. Ως τον 5ο αιώνα υπερέχει η

Ιωνία, αλλά το παράδοξο αποτέλεσμα των Μηδικών πολέμων είναι ότι προκαλούν τη μεγάλη ακμή της κυρίως Ελλάδος και τη σχετική πτώση της Ιωνίας. Για την προστασία της ανατολικής αυτής Ελλάδος εναντίον των Μηδών, οργανώνεται η Αθηναϊκή συμμαχία, και το Άστυ (η Πόλη της εποχής) γίνεται η μεγάλη πολιτική δύναμη του ελληνικού κόσμου, πρόσκαιρο κέντρο καταπληκτικής πολιτιστικής δραστηριότητας και ακτινοβολίας. Η μικρασιατική Ελλάς επισκιάζεται. Περί το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, του πρώτου και φοβερού αυτού διχασμού μας, η τύχη των όπλων κρίνεται στην Ιωνία και, λίγο αργότερα, με την Ανταλκίδειο ειρήνη, ολόκληρος ο Ελληνισμός, ανατολικός και δυτικός, παθαίνει κάθετη καθίζηση έως ότου παρουσιαστή ο «ανίκητος παις», όπως τόν είπε η Πυθία, ο Αλέξανδρος, που, σαν να συμμορφώνεται με τη συμβουλή του πατέρα του: «Αλέξανδρε! Ζήτη σ' αυτό βασιλείαν ἰσὴν, Μακεδονία οὐ σε χωρεῖ», προκαλεί ένα καταπληκτικό φαινόμενο. Εκτείνει τόσο πολύ τον Ελληνισμό, έως την Βακτριανή, έως τους Ινδούς, ώστε αποκενώνει την Ελλάδα από κάθε σχεδόν δύναμη, και μεταφέρει τον πολιτισμό της και τα κέντρα δραστηριότητάς της σε όλη την εγγύς Ανατολή. Το ανήριθμο γέλασμα ελληνικών κυμάτων δεν έχει πια επίκεντρο. Ο Αλέξανδρος δεν γυρίζει και η Πέλλα δεν διαδέχεται την Αθήνα. Τη διαδέχονται η Πέργαμος, η

Αντιόχεια, η Αλεξάνδρεια, κι έτσι η αιώρα κλίνει πάλι προς την Ανατολή, και ο Ελληνισμός παίρνει πάλι μια ιωνική όψη, την οποία θα διατηρήσει με τη ρωμαϊκή κατάκτηση. Δεσπότες της οικουμένης οι Ρωμαίοι, κυβερνούν έναν εξελληνισμένο ή εξελληνιζόμενο κόσμο, που έχει επίκεντρο τη Συρία και την Αλεξάνδρεια. Η κατάκτηση των Μακεδόνων δεν είναι ένα παροδικό φαινόμενο, αλλά αποτελεί την απαρχή εξελληνισμού του κόσμου. Αριθμητικά ελάχιστοι και πολιτικά αδύναμοι, οι Έλληνες αποδείχνονται στοιχείο πολιτιστικό ισχυρότατο, φύραμα που προκαλεί γύρω του ποικιλότητες αντιδράσεις και αλλοιώνει κάθε στοιχείο το οποίο έρχεται σ' επαφή μαζί του. Κατακτά την περσική αυτοκρατορία, εξελληνίζει τη ρωμαϊκή και καθιστά δυνατή τη διάδοση του Χριστιανισμού χάρη στην ελληνική κοινή γλώσσα.

Όταν η ρωμαϊκή αυτοκρατορία χωρίζεται στα δύο, το ανατολικό της τμήμα εξελληνίζεται εντελώς και σχηματίζει έναν τεράστιο κυματοθραύστη που συμβολίζουν, επί αιώνες, τα υπερήφανα τείχη της Κωνσταντινουπόλεως, η οποία έχει για κύρια ενδοχώρα τον Ελληνισμό της Μικράς Ασίας, κορμό της αυτοκρατορίας, ελληνικότατο.

Όταν σημαίνει η ώρα και το Βυζάντιο πέφτει, για να δημιουργηθεί η Οθωμανική αυτοκρατορία, μέσα στο

οθωμανικό αυτό κέλυφος αρχίζει ένας νέος αγώνας, πρώτα για την επιβίωση και ύστερα για την οργάνωση και την ανάπτυξη του Ελληνισμού, με επίκεντρο πάντα την Πόλη.

Σ' όλες αυτές τις εκατονταετίες λειτουργεί ένα σωτήριο στοιχείο, πού είναι νομίζω, ο κυριότερος συντελεστής της επιβίωσης της φυλής μας. Το στοιχείο αυτό το εκφράζει επιγραμματικά ο Καβάφης. Είναι «η ποικίλη δράση των στοχαστικών προσαρμογών». Στην ιστορία μας μαθαίνουμε τα ονόματα των εξεχόντων, τα μεγάλα ρεύματα, πολιτικά και κοινωνικά, κι ένα πλήθος στρατιωτικά γεγονότα, αλλά μαθαίνουμε ελάχιστα πράγματα και δίνουμε ελάχιστη προσοχή στη ζωή των ταπεινών, της μεγάλης μάζας του λαού πού, με την επίμονη προσήλωσή του στους τρόπους της ζωής του, με τη σωτήρια αδράνειά του και τη συντηρητική του δύναμη, εξασφαλίζει ένα στέρεο βάθος, επάνω στο οποίο έρχονται να στηθούν οι προτομές εκείνων των οποίων, δίκαια ή άδικα, τα ονόματα γράφονται στα λεξικά και τα σχολικά βιβλία. Αν αυτοί μπορούν να δίνουν, κάθε τόσο, κάποιον νέο παλμό ή να προκαλούν μία νέα άνθηση, μπορούν και το κάμουν επειδή υπάρχει αυτό το στέρεο βάθος των μυριάδων ταπεινών και άσημων. Τη σκέψη αυτή, για τη σωτήρια αδράνεια, την έκανα όταν βρέθηκα στο Τατζικιστάν της Κεντρικής Ασίας, στην Σογδιανή, από όπου πέρασε ο Αλέξανδρος. Εκεί, στην πρωτεύουσα μιας από τις δεκαπέντε σοβιετικές δημοκρατίες, άκουσα μία μάνα, πού φορούσε σαλβάρι, να φωνάζει τη μικρή της κόρη, Ρουκσάνα! Το όνομα Ρωξάνη έγινε για μάς θρυλικό, μιας ωραίας εξωτικής πριγκίπισσας μπροστά στην οποία γονάτισε ο κατακτητής του κόσμου. Κι εκεί, στην Σογδιανή, το όνομα Ρουκσάνα έζησε καθημερινά και πεζότατα για είκοσι αιώνες. Μεταδόθηκε από γιαγιά σ' εγγονή, μαρτυρία αδιάλειπτης συνέχειας και προσήλωσης στην παράδοση μιας ανθρώπινης κοινότητας, της οποίας το κάθε άτομο λειτουργεί σαν μικροσκοπική ρίζα πού τρέφει, με την ίδια πάντα ουσία, τον ίδιο πάντα κορμό. Κι αυτή η αιωνόβια επαναληπτική καθημερινότητα μου φάνηκε σαν ένα σπουδαίο τείχος ορθωμένο εναντίον όλων των «μεγάλων» της ιστορίας, ένα τείχος πού έχει στερεότατο σκυροκονίαμα την ταπεινότητα αλλά βαθύτατη θέληση κάθε ανθρώπινης κοινωνίας, όσο μικρή κι αν είναι, να ζήσει και να επιζήσει. Στις όχθες του Σκαμάνδρου ή στην πεδιάδα πού ποτίζει ο Μαϊάνδρος θ' ακουγόταν, ως τις αρχές του αιώνα μας, το όνομα Ελένη . . .

Η συνοχή και η οργάνωση των Ελλήνων, η δραστηριότητά τους και η διεισδυσή τους σ' όλους τους τομείς της ζωής της οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν τόσο, στο τέλος του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, ώστε ν' αρχίσει να δημιουργείται η αόριστη ελπίδα — και αργότερα να βλαστάνει η σκέψη — ότι θα ήταν δυνατόν η διάβρωση αυτή να οδηγήσει στον εξελληνισμό του οθωμανικού πολιτικού σχήματος. Θετικό στοιχείο ήταν το παράδειγμα της Μολδαβίας και της Βλαχίας, πού είχαν Έλληνες ηγεμόνες. Η πολιτική αυτή σκέψη, φαναριώτικη, νά χρησιμοποιηθούν εξελεγκτικά μέσα για να δημιουργηθεί ελληνική πολιτική οντότητα, έρχεται σε οξύτατη αντίφαση με το ρεύμα πού έχει δημιουργό τον Ρήγα Φεραίο, σαλπικτή δυναμικού αγώνα όλων των Χριστιανών υπηκόων της άπιστης αυτοκρατορίας κι

όταν σημαίνει η μεγάλη ώρα του Εικοσιένα, οι δύο ακτές του Αιγαίου θα βρεθούν σε τραγικά ασυμβίβαστη θέση. Στη Στερεά και στην Πελοπόννησο, πού μπορούν νά θεωρηθούν σαν εσχαιές της αυτοκρατορίας, οι Έλληνες επαναστατούν, ενώ στα παράλια της Μικράς Ασίας οι πολυάριθμοι Έλληνες είναι και ισάριθμοι όμηροι στα χέρια του Σουλτάνου, πού δεν διστάζει νά διατάξει αιματηρά, αλλά ευτυχώς περιορισμένα αντίποινα.

Στα στενά της ιστορικά πλαίσια τι είναι η Ελληνική Επανάσταση; Είναι η εξέγερση ενός αλλόθρησκου λαού εναντίον του δεσπότη, για ν' αποκτήσει την ελευθερία του. Αλλά ποία είναι η έκταση των εδαφών πού ο λαός αυτός επιδιώκει νά απελευθερώσει; Πού αρχίζει και πού τελειώνει ο Ελληνισμός; Αγχώδες ερώτημα, πού δεν μπορούσε νά έχει απάντηση, αν αναλογιστούμε την ποικιλία βαθμού κατανομής και την έκταση διασποράς των Ελλήνων μέσα στην αυτοκρατορία, κι αν σκεφθούμε ότι ο πυκνότερος ελληνικός πληθυσμός ζούσε στην Κωνσταντινούπολη. Οι πραγματικότητες αυτές, συνδυαζόμενες με τη διεθνή συγκυρία της εποχής, δίνουν στό Εικοσιένα μία τεράστια ιστορική σημασία. Η μόνιμη επιδίωξη της αυτοκρατορικής Ρωσίας είναι η διάλυση της οθωμανικής αυτοκρατορίας ή τουλάχιστον η αποπομπή της από την ευρωπαϊκή ήπειρο, και το στοιχείο αυτό δίνει στην Ελληνική Επανάσταση απίθανες προεκτάσεις. Το Εικοσιένα δημιουργεί το «ανατολικό ζήτημα», πού θα ταλανίσει για έναν αιώνα την πολιτική και τη διπλωματία της Ευρώπης. Το ανατολικό ζήτημα, πού το συνιστούν τα πολυσύνθετα προβλήματα, τα όποια αρχίζουν νά προκύπτουν από τη βαθμιαία διάλυση της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Οι ελληνικοί αγώνες για την απελευθέρωση ελληνικών εδαφών και πληθυσμών εντάσσονται στα πλαίσια της ευρύτερης ιστορικής ενότητας, την οποία αποτελεί η βαθμιαία αυτή διάλυση. Οι αγώνες αυτοί αποτελούν το μοναδικό σκοπό του μικροσκοπικού κράτους πού δημιουργείται το 1830. Οι Έλληνες πού ζουν ελεύθεροι είναι πολύ λιγότεροι από τους Έλληνες πού ζουν υπό

τήν οθωμανική διοίκηση, και η Αθήνα, συγκρινόμενη με την Κωνσταντινούπολη, είναι ένα κεφαλοχώρι.

Το ρομαντικό παραλήρημα πού πυρπόλησε την ελληνική ψυχή κι έγινε το έναυσμα του Εικοσιένα (πρώτη απελευθερωτική εξέγερση), εξακολουθεί να την τρέφει και μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους. Σ' έναν κάπως ρεαλιστή υπουργό, πού μοχθούσε για να οργανωθεί όσο το δυνατόν καλύτερα η μικρή Ελλάδα, η βασιλίσσα Αμαλία, παλλόμενη από τη Μεγάλη Ιδέα, άπαντά: «Κύριε υπουργέ, Πρώτα θα πάμε στην Πόλη και ύστερα θα κάνουμε σιδηροδρόμους!». Αποστροφή πού μάς αποκαλύπτει σε ποίο βαθμό πλάνης και σφαλερών υπολογισμών μπορεί να οδηγήσει μία ιδέα, όταν δεν υπάρχει ο χαλινός της ώριμης κρίσης. Είμαστε πολύ μακριά από «τήν ποικίλη δράση των στοχαστικών προσαρμογών». Τέτοιοι οραματισμοί μάς οδηγούν στο «1897», και λίγα χρόνια αργότερα, προκειμένου για την πλήρη απελευθέρωση της Κρήτης, πού ήταν κιόλας αυτόνομη, λίγο έλειψε ο ίδιος ρομαντισμός ν' ανατρέψει την υπομονετική κι επιτήδεια πολιτική του Βενιζέλου, πού ετοίμαζε τη συμμετοχή της Ελλάδος στους Βαλκανικούς πολέμους. Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο περιστατικό πού μου το διηγήθηκε αυτήκοος μάρτυρας.

Ο Βενιζέλος έφευγε από την Κρήτη για ν' αναλάβει πρωθυπουργός. Πολλοί καπεταναίοι του έκαναν αποχαιρετιστήριο τραπέζι κι ένας τους, σεβάσμιος, του είπε: «Λευτέρη, τώρα πού θα πάς στην Αθήνα να μάς στείλεις το στρατό και το στόλο να μάς ελευθερώσουν». Ο Βενιζέλος αποκρίθηκε: «Περίμενε να φτιάξω πρώτα στρατό και στόλο». Και τότε ο γερο-καπετάνιος, δύσθυμος, είπε: «Λευτέρη, πες πώς μάς ξέχασες».

Αυτές είναι εκδηλώσεις πάθους πού θολώνει τη λογική, κύριο στοιχείο για τη χάραξη μιας πολιτικής γραμμής. Κατά τον γνωστό ορισμό, η πολιτική είναι η τέχνη του εφικτού, και το εφικτό τι άλλο είναι παρά μία ισόρροπη αναλογία μεταξύ των μέσων πού υπάρχουν και του επιδιωκόμενου σκοπού.

Ο ρομαντισμός αυτός έπαιξε σημαντικό ρόλο στη δεκαετία 1912-1922, όταν επιχειρήθηκε, μέσα σε τρεις μόνο γενεές, να μεταμορφωθεί το ελάχιστο ελληνικό κράτος σε μικρή αυτοκρατορία, όταν τα μέσα πού διέθετε το έθνος βρέθηκαν σε μεγάλη ανισορροπία με τις επιδιώξεις του, όταν οι ταγούς του Ελληνισμού παύουν να προσαρμόζουν στοχαστικά την ποικίλη δράση τους.

Από το σχηματισμό του Ελληνικού Βασιλείου και ύστερα, κάθε προσπάθεια των ελεύθερων Ελλήνων ν' απελευθερώσουν τους αλύτρωτους είναι επικίνδυνη, γιατί μπορεί να προκαλέσει διωγμούς. Οι Έλληνες πού ζουν ελεύθεροι, εγκλωβισμένοι στην Πελοπόννησο και τη Στερεά, με συνοριακή γραμμή Αρτα-Βόλος, είναι λιγότεροι από το ένα εκατομμύριο, ενώ οι Έλληνες πού ζουν στην οθωμανική αυτοκρατορία εγγίζουν τα πέντε εκατομμύρια, και η οθωμανική διοίκηση εκδηλώνει κάθε τόσο διαθέσεις διωγμού των μειονοτήτων. Από το 1910 κιόλας ο αρχηγός της γερμανικής στρατιωτικής αποστολής στρατηγός Liman von Sanders συμβουλεύει τους Τούρκους ν' απαλλαγούν από τις μειονότητες, για ν' αποκτήσουν εθνική συνοχή και να πάψουν να είναι τόσο εύτρωτοι σε εξωτερικές πιέσεις.

Η δεύτερη μεγάλη απελευθερωτική εξέγερση είναι ο πόλεμος τού «1912», πού διπλασιάζει την Ελλάδα σε

έκταση και πληθυσμό και δημιουργεί έναν κάπως κατάλληλο βατήρα για το επόμενο άλμα. Αν μπορούσαμε να μεταφερθούμε πίσω στην εποχή εκείνη, θα αισθανόμασταν κι εμείς τον κοχλασμό της ελληνικής ψυχής, τις μεγάλες ελπίδες πού δημιούργησαν οι νίκες τού 1912 στους πληθυσμούς της Ιωνίας. Από τη Σμύρνη έφευγαν, κατάφορτα από εθελοντική νεολαία, ελληνικά καράβια υπό τούς ήχους της μουσικής τού Δήμου.

Το πρόβλημα της ενσωμάτωσης όλου του Ελληνισμού σ' ένα ενιαίο κράτος ήταν, πριν από το 1912, ένα ωραίο, άπιαστο όνειρο. Μετά το 1912 μεταβάλλεται σε ελπίδα και πιθανότητα, και η ελληνική πολιτική, εκ των πραγμάτων, υφίσταται βαθιά στροφή. Από κυρίως βαλκανική γίνεται και μικρασιατική, προσλαμβάνοντας μια νέα διάσταση, δυσανάλογη όμως με τις εθνικές δυνατότητες. Διαφωνία δεν υπάρχει καμιά για την αλλαγή αυτή, και είναι σύμφωνοι οι δύο μεγάλοι ηγέτες, ο Κωνσταντίνος και ο Βενιζέλος. Δεν υπάρχει, τότε, ελληνικό σπίτι πού να μην έχει σαν εικόνισμα, σύμβολο θαυμαστής ενότητας, την περίφημη φωτογραφία πού παριστάνει τον στρατηλάτη βασιλιά και τον μεγάλο πολιτικό με, στη μέση, ένα τούρκικο κανόνι, λάφυρο απ' το Μπιζάνι. Λίγα χρόνια αργότερα η φωτογραφία θα σκιστεί στα δύο, όταν και ο Ελληνισμός θα διχαστεί. Παρά τη μεγάλη επιτυχία του 1912 τα δεδομένα εξακολουθούν να μην είναι ευνοϊκά.

Το 1912 η Ελλάς διπλασιάζεται, αλλά τα βόρεια σύνορά της είναι εύτρωτα. Ο πληθυσμός από 2.700.000 φτάνει τα 4.800.000, αλλά σ' αυτά αριθμούνται 465.000 Οθωμανοί στη Μακεδονία και 38.000 στην Ήπειρο. Η Ελλάς είναι πάντοτε πολύ ασθενέστερη από την Τουρκία και οι πληθυσμοί της Ιωνίας και του Πόντου είναι ισάριθμοι όμηροι στα χέρια της Υψηλής Πύλης και αποτελεσματικότατο μέσο πίεσης. Το 1913 οι Νεότουρκοι υπογράφουν συμφωνία ανταλλαγής πληθυσμών με τούς Βουλγάρους. 48.000 Οθωμανοί με 46.000 Βουλγάρους. Η συμφωνία αυτή είναι μάλλον αναγνώριση τετελεσμένου γεγονότος, αλλά αποτελεί ένα

επωφελέστατο προηγούμενο για την Πύλη, η οποία, ένα χρόνο αργότερα, με την απειλή ότι θα εκτοπίσει ελληνικούς πληθυσμούς στα ενδότερα της Μικράς Ασίας, αναγκάζει την Ελλάδα να δεχτεί την αρχή της ανταλλαγής πληθυσμών Ελλήνων της Θράκης και της Σμύρνης με Οθωμανούς από τη Μακεδονία και την Ήπειρο. Η Πύλη είχε κιόλας αρχίσει να παίρνει μέτρα για τη μετακίνηση ελληνικών πληθυσμών από το Βιλαέτι της Σμύρνης. Η ενέργειά της αυτή προκάλεσε αγανάκτηση στην Αθήνα, και ο Βενιζέλος ζήτησε να συναντήσει τον Μέγα Βεζύρη, για να συζητήσει το θέμα των ελληνικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας. Αποφασίζεται να συναντηθούν στις Βρυξέλλες τον Ιούλιο του 1914, αλλά στις 28 Ιουνίου αντήχησαν, στο Σεράγεβο, οι δύο πρώτοι πυροβολισμοί του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

Ο κύριος κορμός του Ελληνισμού δεν είχε αρκετές δυνάμεις, ώστε να εξασφαλίζει και τα σύνορα του στη Βαλκανική και τον μικρασιατικό Ελληνισμό. Πρόβλημα που βασανίζει τη σκέψη των ταγών του έθνους. Οι φρονιμότεροι έχουν συνείδηση ότι κάθε ασυλλόγιστη και βιασμένη ενέργεια μπορεί να οδηγήσει στην καταστροφή. Ποία η επιδιωκτέα λύση; Το πρόβλημα είναι τόσο αγχώδες, ώστε ο Ίων Δραγούμης, στους Πολιτικούς Στοχασμούς του γράφει: «Η πολιτική αποκατάστασις της φυλής ημπορεί να γίνει υπό μορφήν ενός ή περισσοτέρων κρατών. Η σύστασις περισσότερον τού ενός ελληνικών κρατών ημπορεί να χρησιμεύσει ως ενδιαμέσος σταθμός δια να φθάσει μίαν ημέρα η φυλή εις το ένα της και μεγάλο κράτος».

Όταν αρχίζει ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, αντίπαλοι είναι έξι αυτοκρατορίες. Η Γερμανική, η Αυστριακή και η Οθωμανική, η Ρωσική, η Αγγλική και η Γαλλική. Μόλις αρχίζει η μεγάλη αναμέτρηση, οι προθέσεις των δυτικών δυνάμεων όσον αφορά την Οθωμανική Αυτοκρατορία αρχίζουν να διαφαίνονται αρκετά καθαρά. Από τις αρχές του 1915 υπόσχονται στην Ιταλία, για να την προσεταιριστούν, μία ζώνη επιρροής στη νότιο Μικρά Ασία, στοιχείο ενδεικτικό ότι θα επιδίωκαν τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Όταν Γάλλοι και Άγγλοι αποφασίζουν την επιχείρηση «Δαρδανέλια» και θέλουν να εξασφαλίσουν τη συμμετοχή της Ελλάδος, διατυπώνουν, κάπως αόριστα, υποσχέσεις για «σημαντικές παραχωρήσεις εις τας οκτάς της Μικράς Ασίας».

Ήταν βέβαιο ότι από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο θα έβγαινε μία νέα Ευρώπη και μία νέα Εγγύς Ανατολή. Όταν το 1916 ο Αμερικανός Πρόεδρος Ουίλσον απηύθυνε στους Συμμάχους το ερώτημα: «Ποιοι οι σκοποί τού πολέμου;», δηλαδή ποιοι οι όροι της ειρήνης, οι Σύμμαχοι έδωσαν την ακόλουθη απάντηση για το ανατολικό ζήτημα: «... Η απελευθέρωσις των πληθυσμών των υποταγμένων εις την αιμοσταγή τυραννίαν των Τούρκων, η εκδίωξις εκτός Ευρώπης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ήτις είναι ξένη προς τον δυτικόν πολιτισμόν...».

Κι ένα άλλο στοιχείο δεν έπρεπε να αφήνει αμφιβολία για τους σκοπούς των Συμμάχων. Ήταν η εντονότατη αγγλική δραστηριότητα σ' όλον τον αραβικό κόσμο, που αποτελούσε τον ισλαμικό κορμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ήταν λοιπόν βέβαιο ότι αν νικούσαν οι Σύμμαχοι το τεράστιο οθωμανικό συγκρότημα θα κα-

τέρρευε. Όταν τον Ιανουάριο του 1918 ο Πρόεδρος Ουίλσον εξήγγειλε τα περίφημα 14 σημεία του, το 12ο αφορούσε την Οθωμανική Αυτοκρατορία: «Μία ασφαλής κυριαρχία θα αφεθεί εις τα τουρκικά τμήματα της σημερινής οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά εις τās άλλας εθνότητας αι οποίαι ευρίσκονται την στιγμὴν ταύτην υπό τουρκικὴν κυριαρχίαν θα πρέπει νά εξασφαλισθῇ αναμφίβολος ασφάλεια τῆς υπάρξεώς των και θα τοις δοθῇ πάσα ευκολία ἀπηλλαγμένη παντός ἐμποδίου ἵνα ἀναπτυχθῶν κατά τρόπον αὐτόνομον».

Ευνοϊκοί για την Ελλάδα οίωνοι υπάρχουν από το 1916, και όταν η Βουλγαρία, με κύρια επιδίωξη την κυριαρχία της στα Βαλκάνια, κηρύσσει τόν πόλεμο στους Συμμάχους, παύει νά υπάρχει, για την Ελλάδα, το σοβαρό αυτό ανασχετικό στοιχείο. Παράξενη όμως και θλιβερή διαπίστωση είναι η ακόλουθη. Ότι έως την είσοδο της Βουλγαρίας στον πόλεμο δεν είχαν σημειωθεί σοβαρές διαφωνίες μεταξύ Κωνσταντίνου και Βενιζέλου.

Η πίεση της αυτοκρατορικής Γερμανίας και οι προβαλλόμενες απαιτήσεις των Συμμάχων γρήγορα δημιουργούν στην Ελλάδα μία θολή και αποπνικτική ατμόσφαιρα και, με την επικουρία τού φανατισμού που χαρακτηρίζει το περιβάλλον των δύο ηγετικών μορφών, Κωνσταντίνου και Βενιζέλου, η μεταξύ τους αντίθεση παίρνει, σε λίγους μήνες μέσα, τις τραγικές διαστάσεις εθνικής συμφοράς, τού Διχασμού. Η πάλη μεταξύ των δύο εμπολέμων συγκροτημάτων γίνεται για την Ελλάδα μία μυλόπετρα που την σπαράζει μέσα στα δόντια της. Με την έντονη συμβολή της λυσοσαλέας ξένης προπαγάνδας γίνονται άκαιρες ενέργειες, σημειώνονται εκνευρισμοί, βιασύνη, οξύτητες, αδεξιότητες και καχυποψίες, που πυρακτώνουν τα πάθη. Και σήμερα ακόμα είναι αδύνατο νά επιρριφθούν ευθύνες στη μια παράταξη, χωρίς νά υποστεί και η άλλη τις συνέπειες κατ'αντανάκλαση.

Το 1916 η φωτογραφία του Μπιζανίου, εικόνισμα κάθε ελληνικής εστίας, σκίζεται, και για λίγους μήνες υπάρχουν δύο Ελλάδες. Η Ελλάς της Αθήνας και η Ελλάς της Θεσσαλονίκης. Η επέμβαση της Γαλλίας καταλήγει στην απομάκρυνση του Κωνσταντίνου από το θρόνο.

Τον διαδέχεται ο γιος του Αλεξάνδρος. Η Ελλάς ενοποιείται και πάλι, αλλά το εθνικό σώμα έχει υποστεί βαθύτατα τραύματα που θα πυορροήσουν για χρόνια εξασθενίζοντάς το στις κρίσιμότερες στιγμές του 1922.

Με την επικράτησή του ο Βενιζέλος αναλαμβάνει

έναντι του έθνους μία σιωπηρή και βαρύτατη υποχρέωση. Νά επιτύχει τη συνένωση του αλύτρωτου Ελληνισμού σε μία και μόνη πολιτική οντότητα. Πρέπει όμως η Ελλάς ν' αποκτήσει τίτλους έναντι των συμμάχων. Τούς αποκτά με την οργάνωση του Μακεδονικού μετώπου, παρά τούς δισταγμούς της Αγγλίας και την κρυφή αντίθεση της Ιταλίας. Από το μέτωπο αυτό αρχίζει, τον Σεπτέμβριο του 1918, με αγγλικά, γαλλικά και ελληνικά στρατεύματα, νικηφόρα επίθεση, πού αναγκάζει τη Βουλγαρία νά ζητήσει ανακωχή. Λίγες μέρες αργότερα, στις 30 Οκτωβρίου, η οθωμανική αυτοκρατορία υπογράφει ανακωχή στον Μούδρο, και στις 11 Νοεμβρίου λήγει ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος.

Από τις έξι αυτοκρατορίες οι οποίες πρωταγωνιστούν στην αρχή του πολέμου, μόνον οι δύο έχουν επιβιώσει. Η Ρωσική αυτοκρατορία, από το 1917, έχει γίνει κομμουνιστική και, υπογράφοντας τη συνθήκη του Μπρέστ-Λιτόβσκ, είναι εκτός μάχης. Από το 1917 και ύστερα το ειδικό πολιτικό βάρος της Ρωσίας μειώνεται στο ελάχιστο και μαζί του η σημασία του ολαβισμού. Πρώτος ευνοϊκός όρος για την Ελλάδα, αφού δεν μπορεί, το 1918, νά γίνει λόγος για ρωσικές διεκδικήσεις στα Στενά και την Κωνσταντινούπολη, και η ηττημένη Βουλγαρία δεν μπορεί νά υπολογίζει στην υποστήριξη του πατροπαράδοτου Σλάβου προστάτου της.

Οι τρεις ηττημένες αυτοκρατορίες, Γερμανική, Αυστροουγγρική και Οθωμανική, είναι απλούστατα ηττημένες, και η τύχη τους κείται εν γούνασι συμμάχων. Τα 14 σημεία του Προέδρου Ουίλσον έχουν προδιαγράψει τούς όρους ειρήνης. Ο κυριότερος είναι η εφαρμογή της αρχής «αυτοδιαθέσεως των εθνοτήτων». Τούτο σημαίνει διάλυση της Αυστροουγγαρίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Δεύτερος ευνοϊκός όρος για την Ελλάδα, πού βρίσκεται στο στρατόπεδο των νικητών.

Αυτό είναι το γενικό σκηνικό μέσα στο οποίο θα κινηθεί ο Βενιζέλος. Τη στιγμή εκείνη οι συνθήκες είναι εξαιρετικά ευοίωνες. Η συγκυρία είναι μοναδική, αλλά μέσα σ' αυτόν τον γαλάζιο για την Ελλάδα φωτισμό υπάρχουν σκιερές κηλίδες. Υπάρχει η Ιταλία, νικήτρια και αυτή, η οποία έχει λάβει σαφέστερες υποσχέσεις από τούς συμμάχους της για την παρουσία της στην Εγγύς Ανατολή και υποβλέπει κάθε ενίσχυση ή επέκταση της Ελλάδος. Η Ιταλία πιστεύει στη μεσογειακή της αποστολή, κατέχει τα Δωδεκάνησα πού τα διεκδικεί η Ελλάς, φοβάται την ελληνική παρουσία στη Βόρειο Ήπειρο. Υπάρχουν ύστερα οι αγγλογαλλικές διαφωνίες. Με την εξαφάνιση της Ρωσίας από την ευρωπαϊκή σκηνή — άγνωστο ήταν πόσο θα διαρκούσε η εξαφάνιση αυτή — το Λονδίνο επιδιώκει τη δημιουργία ευρωπαϊκής ισορροπίας και δεν επιθυμεί υπερβολική εξασθένιση της Γερμανίας. Τούτο αγανακτεί και ταραίζει στο έπακρο τούς Γάλλους, πού έχουν υποστεί τεράστιες θυσίες κι έναν μοναδικό επιδιώκουν σκοπό, ν' αποτραπεί, ες αεί, μία νέα γερμανική εισβολή. Αντιστρατεύονται την αγγλική ευρωπαϊκή πολιτική, ασκώντας πίεση σ' όλα τα ζητήματα της Εγγύς Ανατολής και προσπαθώντας νά δυσχεράνουν κάθε πολιτικό εγχείρημα του Λονδίνου πού, στην περιοχή αυτή, έχει άξονα της πολιτικής του την Ελλάδα.

Ή από τα δύο αυτά αντίζα στοιχεία, το πρώτο, η Ιταλία, θα προκαλέσει την άμεση αιτία της ελληνικής στρατιω-

τικής παρουσίας στη Μικρά Ασία. Οι Ιταλοί, δυσαστετημένοι στο έπακρο με τούς Συμμάχους και ιδιαίτερα με τόν Πρόεδρο Ουίλσον, αποσύρουν, στις αρχές του 1919, την αντιπροσωπεία τους από τη διάσκεψη ειρήνης και αποβιβάζουν δυνάμεις στην περιοχή της Αττάλειας. Τις προωθούν προς το Βιλαέτι της Σμύρνης. Η προκλητική ενέργεια της Ρώμης ερεθίζει τούς Άγγλους πού την καταγγέλλουν στο Ανώτατο συμμαχικό συμβούλιο. Ο Λόυδ Τζώρτζ, πρωθυπουργός της Αγγλίας, προτείνει νά σταλούν ελληνικές δυνάμεις στη Σμύρνη (ίσως, αν όχι ασφαλώς, την πρόταση αυτή την εξεμαίευσε ο Βενιζέλος) και, στις 15 Μαΐου 1919, υπό την προστασία αγγλικού στόλου, ελληνικά στρατεύματα αποβιβάζονται στη Σμύρνη. Το όνειρο αρχίζει νά γίνεται πραγματικότητα. Ελεύθερη από κάθε βαλκανικό περισπασμό η Ελλάς, στρέφει όλη την προσπάθειά της προς την Ιωνία.

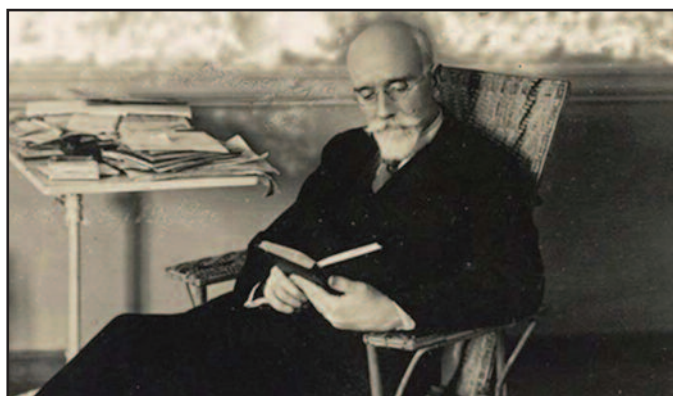
Αν τα ευνοϊκά αυτά στοιχεία (ήττα της Βουλγαρίας, επικράτηση κομμουνισμού στη Ρωσία, διάλυση της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αποβίβαση ελληνικών δυνάμεων στη Σμύρνη) προβληθούν στη σκοτεινή οθόνη της τελικής καταστροφής, έχει κανείς την εντύπωση ότι γύρω από το έθνος πλέκεται μια παραπλανητική σαγήνη, της οποίας τη θανάσιμη περίπτωση δεν θα μπορέσει ν' αποφύγει. Αλλά η εκ των υστέρων κρίση είναι εύκολη. Αν ήμασταν σύγχρονοι των γεγονότων, θα είχαμε δικαιοτάτα κι εμείς την πεποίθηση ότι η μεγάλη ώρα είχε σημάνει.

Το μικρό προγεφύρωμα, στη Σμύρνη, γρήγορα επεκτείνεται, και ο αρμοστής Στεργιάδης οργανώνει ταχύτατα ελληνική διοίκηση. 120.000 Έλληνες πού είχαν εκτοπιστεί από την περιοχή γυρίζουν στις εστίες τους και ιδρύεται Πανεπιστήμιο με οργανωτή τον Κ. Καραθεοδωρή. Η ελληνική παρουσία στην Ιωνία, έργο τού Βενιζέλου, παίρνει αμέσως χαρακτήρα μονιμότητας, αλλά η παρουσία αυτή λειτουργεί σαν ανυπόφορη πρόκληση για τούς ηττημένους Τούρκους. Ενώ στην Κωνσταντινούπολη η σουλτανική κυβέρνηση είναι υποταγμένη στις βουλές των Συμμάχων, στα υψίπεδα της Ανατολής αρχίζει νά δημιουργείται το εθνικιστικό κίνημα τού Κεμάλ, πού δεν ενδιαφέρεται πια για τη σω-

τηρία της οθωμανικής αυτοκρατορίας και του Χαλιφάτου, αλλά για τη δημιουργία μιας νέας Τουρκίας. Τόν Ιανουάριο του 1920 ο Μουσταφά Κεμάλ προκηρύσσει το Εθνικό Συμβόλαιο και απαριθμεί όλα τα εδάφη τα οποία θεωρεί αναπόσπαστο μέρος της νέας Τουρκίας. Οι Σύμμαχοι, για να ασκήσουν πίεση, αποφασίζουν την κατάληψη της Πόλης τόν Μάρτιο του 1920. Στο εγχείρημα μετέχουν και ελληνικές μονάδες. Νέα ελπίδα για την Ελλάδα, νέο πλέγμα στη σαγήνη, πού παίρνει την τελική της μορφή με τη συνθήκη των Σεβρών. Ο Βενιζέλος υπογράφει, στις 10 Αύγουστου 1920, τη συνθήκη πού δημιουργεί Ελλάδα δύο ηπείρων και πέντε θαλασσών. Είναι θρίαμβος για την Ελλάδα. Σημαίνει την αρχή δημιουργίας της «μικρής ελληνικής αυτοκρατορίας.» Είναι και αγγλικός θρίαμβος, πού εντείνει αμέσως τη γαλλική και την ιταλική αντίθεση. Αλλά όταν υπογραφόταν η συνθήκη των Σεβρών, με ευλογούντα ιεράρχη τόν Λούδ Τζώρτζ, μόνο μία Κασσάνδρα μπορούσε να προβλέψει ότι η Ελλάς, μόνη της και αβοήθητη — κι από τούς Αγγλούς ακόμη — θα έπρεπε ν' αγωνιστεί, με τα όπλα, για να εφαρμοστεί η συνθήκη αυτή πού δεν κυρώθηκε ποτέ κι' έμεινε ανεκτέλεστο προσύμφωνο.

Η 10η Αύγουστου 1920 είναι ένα αποκορύφωμα, αλλά η κορυφή είναι ολισθηρή. Από τόν ημερολογιακό αυτόν δείκτη αρχίζει η αντίστροφη μέτρηση των τριάντα μηνών. Στο διάστημα αυτό τα γεγονότα είναι τόσο πυκνά, ώστε ο ρυθμός τους να είναι σαν καταστρεπτικός καταρράκτης. Η αδαμάντινη αδιαλλαξία τού Κεμάλ, οι οξύτατες διαφωνίες της Αγγλίας και της Γαλλίας, η εχθρότητα της Ιταλίας, και η σύντομη υποστήριξη της κομμουνιστικής Ρωσίας προς τόν Κεμάλ, θα είχαν οπωσδήποτε οδηγήσει στην αναθεώρηση της συνθήκης των Σεβρών. Αλλά πλανιέται πάντα ένα μεγάλο ερωτηματικό. Αν δεν είχε προηγηθεί ο Διχασμός, η αναθεώρηση αυτή θα είχε πάρει, άραγε, τη μορφή μιας ολοκληρωτικής καταστροφής και, αντί η Τουρκία να εκδιωχθεί από την Ευρώπη, να εκδιωχθεί ο Ελληνισμός από τη Μικρά Ασία;

**Εκλογές Νοεμβρίου 1920
Η απρόσμενη συντριβή**

Με την ηρεμία πού μάς δίνουν τα πενήντα χρόνια πού μάς χωρίζουν από την εποχή εκείνη, πώς να μεταφερθούμε νοερά στο σωτήριο άλλα δίσεκτο εκείνο έτος 1920; Ο θριαμβευτής Βενιζέλος προκηρύσσει εκλογές. Γιατί τις θέλει; Ενώ ξέρει πόσο άστατη είναι η κοινή γνώμη και ιδίως η ελληνική; Τις θέλει επειδή ακριβώς

έχει επίγνωση του ότι η εκτέλεση της συνθήκης των Σεβρών θα είναι δυσχερέστατη, και ζητεί νέα ετυμηγορία του λαού. Θέλει νέο χρίσμα. Το χρίσμα αυτό ουσιαστικά το παίρνει ο Βενιζέλος, αφού στις εκλογές της 14ης Νοεμβρίου τον ψηφίζουν τα 52% του εκλογικού σώματος— αλλά το πλειοψηφικό σύστημα δίνει 260 έδρες στο Λαϊκό κόμμα και μόνο 110 στους Φιλελεύθερους. Λίγες μέρες πριν από τις εκλογές, στις 12 Οκτωβρίου, ένα ελάχιστο γεγονός προσλαμβάνει ιστορικές διαστάσεις για τον Ελληνισμό. Ο Αλέξανδρος, βασιλεύς των Ελλήνων, πεθαίνει από δάγκωμα ενός μικρού πιθήκου. Ανακηρύσσεται αμέσως αντιβασιλεύς ο ναύαρχος Κουντουριώτης, γίνονται οι εκλογές, τις χάνει ο Βενιζέλος (πού φεύγει αμέσως από την Ελλάδα), και σχηματίζεται στις 17 Νοεμβρίου η κυβέρνηση Ράλλη πού παύει τον Κουντουριώτη και διορίζει αντιβασιλέα τη Βασίλισσα Όλγα. Ο θάνατος τού Αλεξάνδρου θέτει αμέσως θέμα επιστροφής τού Κωνσταντίνου και προκηρύσσεται δημοψήφισμα για τις 5 Δεκεμβρίου.

Εάν κανείς φυλλομετρήσει τον ελληνικό τύπο του δεύτερου δεκαπενθημέρου τού Νοεμβρίου 1920, καταλαβαίνει ότι οι Έλληνες ζούσαν σε μια παραφορά, σ' ένα βρασμό ψυχικό: Να επαναφέρουν τόν εξόριστο βασιλιά τους, πού τον είχαν διώξει χρόνια πριν οι Γάλλοι, τόν Κωνσταντίνο, στρατηλάτη των Βαλκανικών πολέμων. Με τη βοήθεια τού Θεού θα μπορούσε να επιτύχει την εκτέλεση των εθνικών τίτλων, τούς όποιους είχε εξασφαλίσει ο άλλος ηγέτης, ο Βενιζέλος.

Η ήττα τού Βενιζέλου χαιρετίζεται μ' ενθουσιασμό στη Ρώμη, ερεθίζει στο έπακρο τη Γαλλία και ψυχραίνει το Λονδίνο. Προκαλεί μίαν αναστροφή πολιτικής προς την Ελλάδα. Το γεγονός αυτό, από όποιο πρίσμα κι αν εξεταστεί, δεν βρίσκει καμιά δικαιολογία. Έχει τη μορφή τιμωρίας ενός έθνους επειδή έθεσε σε λειτουργία τούς δημοκρατικούς του θεσμούς. Οι Σύμμαχοι, υπογράφοντας τη συνθήκη των Σεβρών, είχαν αναλάβει υποχρέωση απέναντι της Ελλάδος. Όχι της βενιζελικής ή της κωνσταντινικής, αλλά της Ελλάδος, κοντολογίς!

Καμιά δικαιολογία δεν μπορούσε να θεωρηθεί βάσιμη για τη μεταστροφή αυτή της πολιτικής των Συμμάχων. Αλλά στην πολιτική είναι μάταιη η αναζήτηση δικαιολογίας, δηλαδή δικαίου λόγου. Πρέπει ν' αναζητείται η απλή αιτιολογία, δηλαδή το αίτιο χωρίς χαρακτηριστικό επίθετο. Το μόνο πού προσπαθεί, συνήθως, ο πολιτικός είναι να βρίσκει μία εύλογη πρόφαση, να είναι δηλαδή «ευπρεπώς άδικος», κατά το χαρακτηρισμό του Θουκυδίδου.

Πρόσφατο παράδειγμα μιας τέτοιας μεταστροφής είναι η αλλαγή πολιτικής της Γαλλίας έναντι του Ισραήλ πριν από πέντε χρόνια. Ταχύτερη ήταν η μεταστροφή της απέναντι στην Ελλάδα το 1920. Μόλις προκηρύσσεται δημοψήφισμα στην Ελλάδα για την επιστροφή του Κωνσταντίνου, με ημερομηνία 5 Δεκεμβρίου, η Γαλλία προτείνει στην Αγγλία να μην αναγνωριστεί ο Κωνσταντίνος, να διακοπούν οι διπλωματικές σχέσεις με την Ελλάδα και να σταματήσει η οικονομική βοήθεια. Το Λονδίνο απορρίπτει την πρόταση. Στις παραμονές του δημοψηφίσματος, 3 Δεκεμβρίου, οι Γάλλοι προτείνουν να επιστραφεί η Σμύρνη στη δημιουργούμενη από τον Κεμάλ νέα Τουρκία. Οι Άγγλοι απορρίπτουν την τρομακτική αυτή πρόταση πού δείχνει,

καθαρά, ποία είναι η νέα γαλλική πολιτική, αλλά δέχονται νά δηλωθεί στην Ελλάδα ότι, αν γυρίσει ο Κωνσταντίνος, οι Σύμμαχοι θα «νίψουν τās χείρας των», αρχίζοντας με τη διακοπή κάθε οικονομικής βοήθειας.

Η επιστροφή του Βασιλιά Κωνσταντίνου

Η προειδοποίηση αυτή δημοσιεύεται στις 4 Δεκεμβρίου και, στις 5 Δεκεμβρίου, σχεδόν ένα εκατομμύριο Έλληνες ψηφίζουν «ναι» για την επιστροφή του Κωνσταντίνου. Στις 8 Δεκεμβρίου οι Σύμμαχοι δηλώνουν στην κυβέρνηση Ράλλη ότι διακόπτεται κάθε οικονομική βοήθεια, τη στιγμή που η Ελλάς έχει 300.000 στρατό στο Βιλαέτι της Σμύρνης. Ο Κωνσταντίνος φτάνει στον Πειραιά στις 19 Δεκεμβρίου και ο λαός τον δέχεται παραληρώντας από ενθουσιασμό. Αν αναλογιστεί κανείς τις συνθήκες υπό τις οποίες γυρίζει ο εξόριστος βασιλιάς, μπορεί νά τις παρομοιάσει με μίαν αρχαία τραγωδία, όπου, παρά τα φανερά και κακά σημάδια, ο χορός, «μεθύων τε και βακχευόμενος» από τον ενθουσιασμό του, όταν γυρίζει ο ήρωας βασιλιάς του, κωφεύει σε κάθε δυσόφωνο προμήνυμα. Η ποικίλη δράση των στοχαστικών προσαρμογών έχει εξατμισθεί.

Τα αίτια της γαλλικής μεταστροφής είναι πολλά. Πρώτο αίτιο είναι η πεποίθηση την οποία αποκτά η γαλλική κυβέρνηση ότι, με τη δημιουργία και την εξάπλωση του κεμαλικού κινήματος, η συνθήκη των Σεβρών δεν ήταν βιώσιμη. Άλλο αίτιο είναι η έντονη αντιβρετανική πολιτική της Γαλλίας στην ανατολική Μεσόγειο. Τρίτο αίτιο, συνδυαζόμενο με το πρώτο, είναι η διαπίστωση ότι το κεμαλικό κίνημα δεν ήταν μια επιφανειακή και τεχνητή εκδήλωση, αλλά είχε εθνικές ρίζες. Τέταρτο αίτιο είναι η φιλική προς τον Κεμάλ πολιτική της Σοβιετικής Ενώσεως, που πρώτη αναγνωρίζει το κεμαλικό καθεστώς και υπογράφει συνθήκη μαζί του. Τέλος υπήρχε το αισθηματικό κίνητρο, η μνησικακία εναντίον του Κωνσταντίνου, που επιτρέπει στο Παρίσι νά είναι «ευπρεπώς άδικο».

Η αγγλική πολιτική δεν σημειώνει μεταστροφή, αλλά πολύ μεγάλη υποχώρηση από τις αρχικές της θέσεις. Το Λονδίνο, με τον άκρο συντηρητισμό του, αρχίζει ν' αναρωτιέται εάν, μετά την επικράτηση του κομμουνισμού στη Ρωσία, ο διαμελισμός της Τουρκίας είναι σφύρων πολιτική. Άλλωστε η φιλελληνική αγγλική πολιτική είναι προσωπική του Λόυδ Τζώρτζ και του Κώρζον. Μία μεγάλη μερίδα των συντηρητικών, με αρχηγό τον Μοηταγκ είναι φιλοτουρκική. Για τη θαλασσοκράτειρα Αγγλία προβάλλει κι ένα άλλο ερώτημα.

Ποίος θα είναι ο μελλοντικός φύλακας των Στενών; Η φίλη αλλά άστατη και ασθενική Ελλάς, πού είναι εκτεθειμένη σε βαλκανικές πιέσεις; ή μάλλον η νέα Τουρκία, η οποία, παρά τις προσωρινές φιλίες της με τη Μόσχα, θα κληρονομήσει την προαιώνια έχθρα εναντίον των Ρώσων; Το Λονδίνο ταλαντεύεται και προσπαθεί νά βρει τρόπο συμβιβασμού των ασυμβίβαστων.

Προσκαλεί τούς δύο αντίπαλους, την Ελλάδα και την Τουρκία, νά διασκεφτούν στο Λονδίνο. Πληροφορεί τον Έλληνα πρωθυπουργό Καλογερόπουλο ότι οι κεμαλικές δυνάμεις είναι πολυάριθμες και καλά οργανωμένες και τον συμβουλεύει νά φανεί συμβιβαστικός. Ο Καλογερόπουλος ακολουθεί τη συμβουλή, και όταν ο Λόυδ Τζώρτζ προτείνει νά μείνει οριστικά η περιοχή της Σμύρνης υπό τουρκική κυριαρχία αλλά με ελληνική διοίκηση, δέχεται την πρόταση, υπό τον όρο ο διοικητής νά διορίζεται από την ελληνική κυβέρνηση με τη συγκατάθεση της Κοινωνίας των Εθνών. Οι Τούρκοι — πού στηρίζονται σε πολλαπλή βοήθεια, ρωσική, γαλλική και ιταλική — δεν δίνουν καμιά απάντηση και η διάσκεψη ναυαγεί. Οι Άγγλοι προτείνουν στους Συμμάχους νά τηρήσουν ουδετερότητα στη βέβαιη πια ελληνοτουρκική σύγκρουση, αλλά Γάλλοι και Ιταλοί υποστηρίζουν με κάθε μέσον το κεμαλικό καθεστώς.

Μετά την αποτυχία της τελευταίας αυτής αγγλικής προσπάθειας για νά διασωθεί το κύριο σώμα της συνθήκης των Σεβρών, τι άλλο έμενε νά επιχειρήσει η Ελλάς παρά νά επιδίωξη, με τα όπλα, την εκτέλεση του διεθνούς αυτού τίτλου; Αφού μάλιστα κάθε μήνας πού περνούσε σήμαινε ενίσχυση του αντιπάλου. Υπήρχε, άραγε, δεύτερος τρόπος ν' αντιμετωπιστεί η κατάσταση;

Ας σκεφτούμε ότι η Ελλάς διέθετε σοβαρές δυνάμεις στη Θράκη, δηλαδή είχε ένα μέσο ισχυρότατο νά πιέσει τούς Τούρκους απειλώντας άμεσα την Κωνσταντινούπολη. Το μόνο πού απέμενε ήταν το τόλμημα. Η Ελλάς τεντώνει όλες τις δυνάμεις της, επιχειρεί το τόλμημα και τελικά αποτυχαίνει, αφού όμως ψαύει, με τ' ακροδάκτυλά της, την οριστική επιτυχία. Οι ευρύτατες επιχειρήσεις του 1921 οδηγούν, τον Ιούλιο, στη νίκη του Σαγγαρίου, αλλά μετά την προσπάθεια αυτή το ελληνικό στράτευμα είναι κατάκοπο, ο εφοδιασμός του επισφαλής, τα πολεμοφόδια λίγα, η οικονομική βοήθεια από την Αγγλία ανύπαρκτη, και όταν, τον Αύγουστο 1921, επιχειρείται η τελική εξόρμηση προς την Άγκυρα, τρία σώματα στρατού διαβαίνουν τον Σαγγάριο, αλλά

Επιχειρήσεις Σαγγαρίου

δεν κατορθώνουν νά φτάσουν παρά μόνο έως το Γόρδιον και αναγκάζονται ν' αναδιπλωθούν στις αρχικές θέσεις τους. Από το Γόρδιον η Άγκυρα απείχε λίγα αλλά αδιαπρόρευτα χιλιόμετρα. Είκοσι χρόνια αργότερα ο Σεφέρης θα γράψει:

*Το ξέραμε πώς -ήταν ωραία τα νησιά
κάπου εκεί τριγύρω πού ψηλαφούμε
λίγο πιο χαμηλά ή λίγο πιο ψηλά
ένα ελάχιστο διάστημα.*

Μετά την αποτυχία της τελευταίας αυτής εξόρμησης αρχίζει και διαφαίνεται, καθαρά πια, η καταστροφή. Το μέτωπο έχει έκταση 800 χιλιόμετρα και η κυβέρνηση του Κεμάλ αναγνωρίζεται από τη Γαλλία, η οποία τον Οκτώβριο του 1921 υπογράφει μαζί του τις συμφωνίες της Άγκυρας. Η Γαλλία εκκενώνει την Κιλικία, ελευθερώνοντας έτσι σημαντικές τουρκικές δυνάμεις, και αφήνει στους Τούρκους οπλισμό και αεροπορία.

Κανείς από τούς τότε Έλληνες υπευθύνους δεν μπορεί νά κατηγορηθεί ότι δεν κατάλαβε πόσο κρίσιμη ήταν η κατάσταση και ότι δεν έκανε, κατά την κρίση του, ό,τι έπρεπε νά κάνει.

Νικόλαος Πλαστήρας

Από τις εκλογές του 1920 ως την 27η Σεπτεμβρίου 1922, όταν επικρατεί η Επανάσταση Πλαστήρα, η Ελλάς έχει πρωθυπουργούς τον Ράλλη για δύο μήνες, τον Καλογερόπουλο για δύο μήνες, τον Γούναρη δέκα τρεις μήνες, τον Στράτο μία εβδομάδα και τον Πρωτοπαδάκη από τις 22 Μαΐου ως τις 10 Σεπτεμβρίου 1922. Όλοι οι Έλληνες πρωθυπουργοί και ο αυτοεξόριστος Βενιζέλος ενεργούν όσο δραστήρια μπορούν για ν' αποτραπεί ο όλεθρος. Όταν διατρέξει κανείς τα κείμενα των τηλεγραφημάτων, διακοινώσεων και υπομνημάτων, πού η ελληνική πλευρά απευθύνει στους

Συμμάχους, βλέπει ότι η τυπική γραφειοκρατική φρασεολογία είναι ανίκανη νά καλύψει το τρομερό άγχος πού συνέχει τούς πάντες στην αγωνιζόμενη μόνη της Ελλάδα. Ο αναγνώστης των κειμένων αυτών θυμάται την κραυγή απελπισίας των ηττημένων Λακεδαιμονίων «Απορίομες τί χρη δράν».

Η υποχώρηση του Ελληνικού Στρατού

Το κράτος είναι εξαντλημένο, το έθνος κατάκοπο, ο στρατός καταπονημένος. Αλλά και πάλι. Αν η Ελλάς είχε και τήν ελάχιστη ενθάρρυνση από τούς Άγγλους, θα μπορούσε νά μεταχειριστεί το καίριο όπλο πού είχε στα χέρια της, τήν προέλαση των ελληνικών δυνάμεων τής ανατολικής Θράκης προς τήν Κωνσταντινούπολη.

Όταν όμως ο Γούναρης συναντά στις Κάνες, τον Φεβρουάριο του 1922, τον Λούδ Τζώρτζ και τον Κώρζον, για νά τούς πει ότι η Ελλάς είναι εξαντλημένη, οι δύο Άγγλοι του ανακοινώνουν ότι δεν είναι δυνατή ειρήνη με τούς Τούρκους χωρίς εγκατάλειψη τής Σμύρνης, χωρίς νά υποχωρήσουν οι ελληνικές δυνάμεις σε απόσταση εκατό τουλάχιστον χιλιομέτρων από τήν Κωνσταντινούπολη. Υπόσχονται ότι οι Σύμμαχοι θα προστατεύσουν τις χριστιανικές μειονότητες και ότι ο ελληνικός στρατός θα κρατήσει τις θέσεις του ως τήν υπογραφή ειρήνης. Έτσι και η Αγγλία, με τη σειρά της, απαρνείται τη συνθήκη των Σεβρών. Ο Έλλην πρωθυπουργός βρίσκεται σε απόγνωση. Το ίδιο βράδυ ανακοινώνει στους συνεργάτες του τις αγγλικές συστάσεις πού, στην ουσία, είναι επιταγές, και μένει αμίλητος.

Ένας καλοπροαίρετος αλλά αμβλύνοος συνεργάτης του τον χτυπάει στον ώμο και του λέει παραμυθητικά: «Κύριε πρόεδρε, όλα θα πάνε καλά!» Και τότε ο απελπισμένος Γούναρης, στρέφεται προς τον υπουργό του και αποκρίνεται: «Καημένη φίλε, δεν μου δανείζεις το κεφάλι σου νά κοιμηθώ ήσυχος μία νύχτα;» Σπαρακτικός ψίθυρος πού εκφράζει το εθνικό άγχος.

Επιστρέφει στην Ελλάδα μην έχοντας πια καμιά ψευδαίσθηση και προειδοποιεί το Γενικό Επιτελείο ότι είναι πολύ πιθανόν νά προκύψει ανάγκη ταχύτατης υποχώρησης. Το έτος 1922 προχωρεί με άκαρπες προσπάθειες του Κώρζον νά πείσει τη Γαλλία και τήν κεραλική Τουρκία νά δεχτούν μία συμβιβαστική λύση. Ο Βενιζέλος, μάταια κι αυτός, πιέζει τον Άγγλο πρωθυπουργό νά λάβει δραστικά μέτρα εναντίον του Κεμάλ. Ο Στράτος διαδέχεται τον Γούναρη στην πρωθυπουργία και

καταβάλλει μία ύστατη προσπάθεια για ν' αποσοβηθεί η καταστροφή. Ζητεί επίσημα από τους Συμμάχους νά καταλάβουν ελληνικά στρατεύματα τήν Κωνσταντινούπολη. Το αίτημα απορρίπτεται. Είναι Ιούλιος του 1922. Ο Κεμάλ ξέρει ότι από τον Οκτώβριο και υστερά, είναι πολύ δύσκολες οι στρατιωτικές επιχειρήσεις στα υπήπεδα της Ανατολής. Εξαπολύει τήν επίθεσή του στις 26 Αύγουστου και η τουρκική προέλαση είναι τόσο γρήγορη ώστε στις 9 Σεπτεμβρίου οι Τούρκοι μπαίνουν στη Σμύρνη. Η ανακωχή υπογράφεται στα Μουδανιά στις 2 Οκτωβρίου και η διάσκεψη τής Λωζάννης αρχίζει στις 20 Νοεμβρίου. Είναι ο επίλογος μιας μεγάλης συμφοράς του Ελληνισμού, ίσως μεγαλύτερης κι από την Άλωση.

Η Σμύρνη στις φλόγες

Οι τροπές τής Ιστορίας είναι απροσδόκητες. Ο Ελληνισμός επεδίωκε την ενοποίησή του με την επέκταση του εθνικού χώρου, και η ενοποίηση αυτή συντελείται μες στη συμφορά τής ήττας, πού αναγκάζει την Ελλάδα νά δεχτεί την ανταλλαγή πληθυσμών, να δεχτεί δηλαδή στα 132.000 τετραγωνικά της χιλιόμετρα 1.350.000 Έλληνες.

Η συνθήκη τής Λωζάννης τερματίζει το Ανατολικό ζήτημα. Για πρώτη φορά οι δύο ακτές του Αιγαίου δεν κατοικούνται από Έλληνες, για πρώτη φορά η τεράστια πλειοψηφία των Ελλήνων ζει στον ίδιο εθνικό χώρο. Ο τελευταίος απελευθερωτικός πόλεμος καταλήγει σε καταστροφή, αλλά οι Έλληνες θα ζήσουν πια ελεύθεροι μέσα σε δικά τους σύνορα. Ο χώρος ο ελληνικός είναι πτωχότατος και στενός, και η προσθήκη 1.350.000 Ελλήνων στα 5.000.000 δημιουργεί τρομακτικά προβλήματα πού ορθώνουν ένα αγχώδες ερωτηματικό. Η ανθρώπινη αυτή ομάδα, πού αναγκάστηκε νά στοιβαχτεί σε μία εσχατιά τής Ευρώπης, θα μπορέσει νά επιζήσει σαν έθνος ή θα μεταβληθεί σ' έναν συντετριμμένο λαό, δίχως παλμό, δίχως πνοή και δύναμη, δίχως αυτοπεποίθηση, αμελητέα παραφυάδα τής ηπείρου;

Τήν απάντηση τη δώσαμε δεκαοχτώ μόνο χρόνια αργότερα, όταν, το 1940, οι σύγχρονοι Έλληνες ορθωθήκαμε, αγωνιστήκαμε και νικήσαμε έναν σύγχρονο Μαραθώνα ζώντας τήν αγνότερη ίσως στιγμή τής ελληνικής ιστορίας.

Μέσα σ' αυτά τα δεκαοχτώ χρόνια έγινε μία τεράστια προσπάθεια και συντελέστηκε εκπληκτική αφομοιωτική επεξεργασία στα έγκατα τού εθνικού σώματος πού απορρόφησε τόν ξεριζωμένο Ελληνισμό. Οι Έλληνες πού ήρθαν από τήν Ιωνία, τόν Πόντο και τήν Καπ-

παδοκία, στοιχεία ρωμαλέα, έδωσαν νέα ζωή και νέα δύναμη στο έθνος χαρίζοντάς του — αντιστάθμισμα τής συμφοράς — μία ζηλευτή εθνική ομοιογένεια, μία νέα εθνική επάνδρωση.

Αντιλαμβάνομαστε καλύτερα πόσο δυναμισμό έχουν οι Έλληνες και πόσο ισχυρό βιολογικό παλμό έχει η φυλή, όταν αναλογιστούμε ότι μέσα στα δεκαοχτώ αυτά χρόνια η Ελλάς γνώρισε δύο δημοψηφίσματα, άλλαξε δύο φορές πολίτευμα, είδε τρεις δικτατορίες και έξι γενικές εκλογές, έζησε πέντε στρατιωτικά κινήματα και κυβερνήθηκε από είκοσι κυβερνήσεις. Παρ' όλα αυτά, την αστάθεια και τούς κλυδωνισμούς, η Ελλάς όρθωσε θαυμαστά το ανάστημά της όταν ήρθε η ώρα μιας άλλης μεγάλης κρίσης, αποδείχνοντας ότι η καταστροφή του 1922 δεν τήν είχε συνθλίψει, ότι ήταν μία τεραστίων διαστάσεων δοκιμασία τήν οποία όμως μπόρεσε νά ξεπεράσει.

Ο Ελληνισμός έχει πάθει πολλές συμφορές και πολλές καταστροφές. Από τα ερείπιά τους όμως έχει βλαστήσει πάντα ένας νέος κλώνος, ένας Ελληνισμός πού είναι έτοιμος πάλι ν' αγωνιστεί οπότεν χρειαστεί, «μη ποιων ανάξιον τι τής Σπάρτης».

Τα έθνη προσφέρουν τήν τιμή τής μνήμης στις λαμπρές ημέρες τής ιστορίας τους, αλλά πρέπει και νά θυμούνται τις μεγάλες τους δοκιμασίες, χωρίς όμως η μνήμη αυτή νά μεταβάλλεται σε ασφυκτικό θρήνο πού παραλύει τις δυνάμεις και οδηγεί στην αδράνεια και στο μαρασμό.

Το ξέρω ότι

*Ο τόπος μας είναι κλειστός, όλο βουνά
που έχουν σκεπή το χαμηλό ουρανό μέρα και νύχτα
δεν έχουμε ποτάμια: δεν έχουμε πηγάδια: δεν έχουμε πηγές*

αλλά ξέρω ότι ο τόπος μας έχει γιαλούς και θάλασσες και φως. Ξέρω ότι δεν τελματώθηκε ποτέ. Ο Ελληνισμός ταξιδεύει τώρα και τρεις χιλιάδες χρόνια, περνώντας κάθε τόσο από Σκύλλα σε Χάρυβδη και ξεπερνώντας τις Μαύρες Συμπληγάδες. Ο θρήνος αρκεί.

Η μικρασιατική κουζίνα και η επιρροή της στη Λέσβο και την υπόλοιπη Ελλάδα

Στην περιοχή της Ιωνίας και της Αιολίας, στην οποία συμπεριλαμβάνεται και η Λέσβος, το μεράκι και η τέχνη της Μικρασιατίσας νοικοκυράς δημιούργησαν πιάτα - σύμβολα μιας ασύγκριτης μαγειρικής. Είναι γεγονός ότι μέσα από το πιάτο της Ελληνίδας της Ανατολής, ξεπήδησαν αρώματα και γεύσεις που μπόλιασαν σιγά-σιγά τις νοικοκυρές των απέναντι παραλίων της Δυτικής Μ. Ασίας νησιών, όπως της Λέσβου της Χίου, της Σάμου κ.α. Βέβαια μετά την ήττα που υπέστη η Ελλάδα το 1922 και την άφιξη σ αυτήν ενάμιση εκατομμυρίου προσφύγων η τέχνη της Ελληνίδας μαγείρισσας της Ανατολής, της Σμυρνιάς, της Αιβαλιώτισας, της Φωκιάνης, της Βουρλιώτισας, της Αλατοσατιανής, της Τεσεμελιάς κ.α. διαδόθηκε σταδιακά σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της πατρίδας μας. Μέσα από το πιάτο της, μαζί με την αχνάδα του φαγητού ξεπήδησαν αρώματα και γεύσεις με τα οποία μπολιάστηκαν όλες οι νοικοκυρές της Λέσβου και της υπόλοιπης Ελλάδας.

Η μικρασιατική κουζίνα κράτησε τις δικές της ελληνικές ρίζες και δεν επηρεάστηκε, παρά ελάχιστα από την τουρκική.

Όλα τα καθημερινά φαγητά είναι απλά για την αποφυγή σπατάλης χρόνου. Μόνο το κυριακάτικο τραπέζι και όλα τα γιορτινά ξεχώριζαν για την πολυπλοκότητα των συνταγών, το χρώμα, τα καρυκεύματα και τα βότανα. Η ιδιαιτερότητα των φαγητών οφειλόταν και στις πρώτες ύλες που η νοικοκυρά είχε επιλέξει με ιδιαίτερη φροντίδα και προσοχή. Στις μεγάλες γιορτές του χρόνου, στους αρραβώνες, στους γάμους και στα βαφτίσια οι Μικρασιάτες γιόρταζαν πάντα με πλούσια τραπέζια, που πάνω τους ήταν στρωμένα με μεράκι εκλεκτά εδέσματα. Στον προσφυγικό συνοικισμό της Σκάλας Λουτρών είχαμε μια τέτοια εμπειρία όταν το Σάββατο 17 Αυγούστου του 1996 μετά το πέρας της εκδήλωσης που είχαμε κάνει με τίτλο «Αφιέρωμα στο ρεμπέτικο τραγούδι», όλες οι νοικοκυρές του οικισμού μας μαγείρεψαν και πρόσφεραν απλόχερα στο κοινό δωρεάν μικρασιατικά φαγητά συνοδευόμενα με κρασί από τη Λήμνο.

Σήμερα, ύστερα από έναν περίπου αιώνα, μπορούμε να αναγνωρίσουμε ότι οι μικρασιατίσες, κυρίως αυτές των αστικών κέντρων, δημιούργησαν ένα από τα πιο πλούσια γαστρονομικά αρχεία σε ολόκληρο τον κόσμο. Οι γυναίκες της Σμύρνης ξεχώριζαν ήδη στην εποχή τους. Η Σμυρνιά ήταν αφοσιωμένη στον σύζυγο και τα παιδιά της και διαφέντευε το νοικοκυριό της με υπομονή, επιμονή αλλά και εκρηκτικό πολλές φορές ταμ-

περαμέντο. Στους κοινωνικούς κύκλους που συμμετείχαν, οι γυναίκες βρίσκονταν σε διαρκή άμιλλα μεταξύ τους με στόχο να ξεχωρίσουν και να αποσπάσουν επαίνους για τη δεξιότητά τους και την ικανότητά τους ως νοικοκυρές. Σχεδόν ποτέ δεν αποκάλυπταν τα μυστικά τους στην τέχνη της μαγειρικής και της ζαχαροπλαστικής, για να έχουν τη δυνατότητα να παρουσιάζουν στους καλεσμένους τους κάτι καινούργιο, ξεχωριστό και μοναδικό.

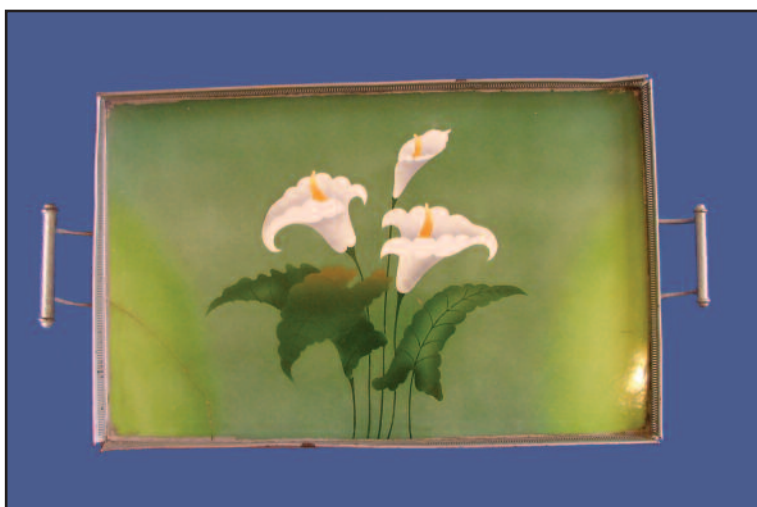
Στις μέρες μας επικρατεί η άποψη ότι η μικρασιατική κουζίνα είναι βαριά και ανθυγιεινή. Όμως, με εξαίρεση κάποια φαγητά, στο σύνολο της είναι μια κουζίνα καθαρά μεσογειακή. Άλλωστε, πρώτη ύλη ήταν το άριστης ποιότητας ελαιόλαδο και το μαγείρεμα σε σιγανή φωτιά,

δύο από τις βασικές αρχές της υγιεινής διατροφής.

Οι κάτοικοι των παραλίων αγαπούσαν ιδιαίτερα τα όσπρια, τα λαχανικά και τα φρούτα εποχής. Έτρωγαν όσπρια τουλάχιστον δύο φορές την εβδομάδα, με προτίμηση τις φακές και τα διάφορα είδη φασολιών. Κρέας υπήρχε στο τραπέζι μόνο τις Κυριακές και τις γιορτές.

Πρώτα σε προτίμηση έρχονταν τα αρνιά και τα κατσίκια και ακολου-

θούσε το μοσχάρι, το οποίο προοριζόταν, κυρίως για κιμά, ενώ παρ'όλο που μεγάλωναν λίγα οικόσιτα χοιρινά, διάλεγαν για το τραπέζι τους το κρέας του αγριογούρουνου ενώ τα πουλερικά θεωρούνταν κρέας δεύτερης ποιότητας. Μια άλλη πολύ πλούσια πηγή κρεάτων, για τις αγροτικές περιοχές περισσότερο, ήταν το κυνήγι. Ποικίλα θηράματα έβρισκαν το δρόμο τους προς τις πόλεις, καθώς επαγγελματίες κυνηγοί προμήθευαν πολλά κρεοπωλεία με αγριογούρουνα, λαγούς, ορτύκια, χήνες, αγριόπαπιες κ.α. σε τιμές προσιτές σε όλους. Από τους πλούσιους ψαρότοπους των Καράμπουρνων, από τις Φώκαιες, τα Μοσχονήσια και το Αϊβαλί οι νοικοκυρές προμηθεύονταν διάφορα είδη ψαριών τα οποία αποτελούσαν απαραίτητο στοιχείο της διατροφής τους. Το ψάρι ήταν επίσης το επίσημο φαγητό στις γιορτές της Παναγίας, του Άη Γιάννη, του Ευαγγελισμού, των Βαΐων και του Σωτήρα Χριστού, έθιμα που συχνά απαντώνται και στη Λέσβο. Στις Φώκαιες ιδιαίτερα αγαπητό ήταν το τηγανητό χταπόδι. Όπως μας περιγράφει ο κ. Τάσος Αραμπατζής από την Νέα Φώκαια, «*διαλέγουμε ένα καλοσγουρισμένο χταπόδι (να σχίζεται ανάμεσα στα πλοκάμια όταν τα τραβάμε λίγο) και στεγνωμένο στον ήλιο, για να μην κρατάει υγρά στο εσωτερικό του (να μη μοιάζει με λάστιχο όταν το μασάμε).* Το κόβουμε σε μεγάλες μπουκιές και το τηγανίζουμε σε δυνατή φωτιά. Προς το τέλος, ρίχνουμε λίγο ξύδι και συνε-

χίζουμε 1-2 λεπτά το τηγάνισμα. Το σερβίρουμε και ρίχνουμε από πάνω το λάδι με το ξύδι που έμειναν στο τηγάνι. Και κάτι ακόμη, είναι βαρύς ουζομεζές αλλά... χαλάλι. Αν το θέλουμε ελαφρύ, βάζουμε τα πλοκάμια του σε σχάρα και τα ψήνουμε σε χωνεμένη χαμηλή φωτιά στα κάρβουνα, μέχρι να καραλιστούν, τα κόβουμε σε φέτες και τα σερβίρουμε με ούζο».

Τα γαλακτοκομικά προϊόντα ήταν μια άλλη σημαντική πηγή διατροφής για τους Μικρασιάτες. Υπήρχε μεγάλη παραγωγή γάλακτος, κυρίως πρόβειου και κατσικίσιου, το οποίο χρησιμοποιούνταν για την παραγωγή αλμυρών κυρίως τυριών άριστης ποιότητας όπως το τουλουμοτύρι και το κεφαλοτύρι. Φημισμένα ήταν τα Φωκιανά τυριά και εκείνα των Καράμπουρνων. Οι μυζήθρες, τα καϊμάκια και τα βούτυρα της Μαγνησίας και της Μενεμένης είχαν κατακλύσει τη μικρασιατική κουζίνα και ήταν περιζήτητα στις αγορές της Σμύρνης. Οι άριστες κρέμες γάλακτος που προέρχονταν από τις παραπάνω περιοχές ήταν αναντικατάστατη πρώτη ύλη κυρίως στη ζαχαροπλαστική.

Οι κλιματολογικές συνθήκες της περιοχής των παραλίων, η ύπαρξη εκτεταμένων πεδινών εκτάσεων σε συνδυασμό με τα πολλά νερά ευνοούσαν την καλλιέργεια και παραγωγή διαφόρων φρούτων. Κυριαρχούσε η καλλιέργεια των σύκων και των αμπελιών, η οποία ήταν σπουδαία πηγή πλούτου, ενώ δεν έλειπαν τα κεράσια, τα βύσσινα, τα βερίκοκα, τα δαμάσκηνα τα ρόδια και τα κυδώνια. Το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής καταναλωνόταν και ότι περίσσευε μετατρεπόταν από τις νοικοκυρές σε διάφορα γλυκίσματα, κομπόστες και μαρμελάδες για τους χειμωνιάτικους μήνες. Ας δούμε και μια χειρόγραφη συνταγή για πελτέ από κυδώνια, γραμμένη από την Σμυρνιά κ. Κλεοπάτρα Δίγκα.

«Κόβεις το κυδώνι σε μισοφέγγαρα κομμάτια, κατόπιν τα πλένεις καλά και τα βάζεις μέσα στο δοχείο που θα τα βρά-

σεις να βράσουν απλόχωρα, το νερό να τα σκεπάζει καλά. Αφού βράσουν καλά σουρώνεις το ζουμί η από κάποιο τουλπάνι η από σουρωτήρι πολύ ψιλό. Όταν κρυώσει λίγο μετράς το ζουμί με ποτήρι και το ρίχνεις σε καθαρό δοχείο. Τα μέτρα είναι τα εξής. 2 ποτήρια ζουμί, 1 ποτήρι ζάχαρη, τα ανακατεύεις καλά και το βάζεις στη φωτιά, τα ανακατεύεις καλά μέχρι να λιώσει η ζάχαρη. Έπειτα το αφήνεις να βράσει πολύ μόνο του μέχρι να δέση καλά και να πέφτει από το κουτάλι πηχτό κομμάτι. Κατόπιν το κατεβάζεις και το σερβίρεις μέσα σε φλυτζάνα του τσαγιού κατά προτίμηση. Προτού το σερβίρεις βρέχεις τη φλυτζάνα με νερό και τη στραγγίζεις καλά. Αυτό βοηθά στο να ξεκολλά εύκολα όταν θα το σερβίρεις στο γλυκοδοχείο. Καλή επιτυχία»

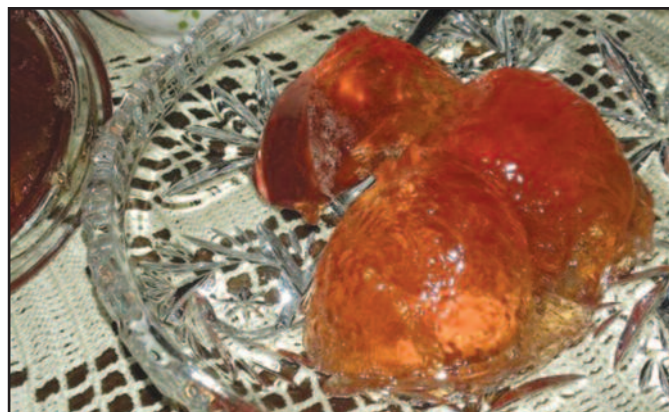
Το τραπέζι συμπλήρωνε το κατάλληλο κρασί η το μυρωδάτο ούζο, ανάλογα με την περίπτωση. Τα κρασιά της περιοχής ήταν φημισμένα ήδη από τα Ομηρικά χρόνια. Ονομαστά ήταν τα λευκά κρασιά της χερσονήσου της Ερυθραίας και τα κόκκινα της Παλαιάς και της Νέας Φώκαιας. Ονομαστή ήταν ακόμα η ρακή, το ούζο και η μαστίχα, ποτά που λίγα χρόνια πριν την καταστροφή εμφιαλώνονταν και εξαγόταν σε άλλες χώρες. Από το μούστο έφτιαχναν πετιμέζι, το οποίο ήταν βασική γλυκαντική ύλη καθώς και σπουδαίο φάρμακο για τα κρυολογήματα και το βήχα.

Όμως το σπουδαιότερο στοιχείο της διατροφής ήταν το σιτάρι, το οποίο κάλυπτε εξ ολοκλήρου τις ανάγκες του πληθυσμού. Η Μικρασιάτισσα ζύμωνε μια φορά την εβδομάδα και ήταν ιδιαίτερα προσεκτική στο ψήσιμο του ψωμιού. Οι γνώσεις που μεταφέρονταν από μάνα σε κόρη και η πείρα που αποκτούσε σιγά-σιγά από τα παιδικά της χρόνια ήταν τα όπλα της επιτυχίας.

Όσοι ασχολούνται σήμερα με την κουζίνα, χαρακτηρίζουν τη Μικρασιάτισσα ασυναγώνιστη και μοναδική καθώς η μαγειρική ήταν για εκείνη κάτι ανάμεσα σε επιστήμη και ιεροτελεστία. Διέθετε εξαιρετικά υλικά, γνώσεις, πείρα, απεριόριστο χρόνο και πάνω απ όλα μεράκι. Ακόμα και σε εκείνα τα μαύρα χρόνια της προσφυγιάς, παρ'όλο που δεν υπήρχαν τα μέσα και οι βασικές πρώτες ύλες ήταν δυσεύρετες, ακόμα και τότε, το φτωχό κέρασμα της ήταν μοναδικό. Ένα γυάλινο ποτήρι γεμάτο νερό που άστραφτε, ένα γλυκό του κουταλιού ή ένα πατάκι με χαλβά από αλεύρι, πασπαλισμένο με κανέλα, ακτινοβολούσαν πολιτισμό. Και με αυτό καμάρι η δύστυχη γυναίκα κι ας γύριζε ο νους της στα περασμένα, κι ας αναστέναζε μονολογώντας: «Χάθηκαν τα δαχτυλίδια, μα δόξα να χει ο Θεός, τα δάχτυλα πομείνανε».

Εύκολα συμπεραίνουμε λοιπόν, ότι, η Μικρασιάτισσα νοικοκυρά με το ταλέντο της, τα εξαίρετα τοπικά προϊόντα που είχε στη διάθεσή της σε συνδυασμό μάλιστα και με τις συμβουλές που κληρονόμησε από τις προηγούμενες γενιές, την ώθησαν να δημιουργήσει αυτό που σήμερα γνωρίζουμε όλοι ως ελληνική κουζίνα της Μικράς Ασίας και είναι αυτή ακριβώς η επιρροή που μετέφεραν οι Μικρασιάτισσες πρόσφυγες το 1922 στην κουζίνα της Λέσβου αλλά και της υπόλοιπης Ελλάδας γενικότερα.

Σύλλογος Μικρασιατών Σκάλας Λουτρών «Το Δελφίνι»

Το γλυκό φως της Ιωνίας

«Το γλυκό φως της Ιωνίας φωτίζει τώρα μονάχα ερημωμένες εκτάσεις.
Η μακρόχρονη και υπομονετική προσπάθεια αναγέννησης, που τη διέκοπταν
αιματηρές φάσεις, βοήθησε για πολλούς αιώνες να ξανανθίσει ο Ελληνισμός
στις όχθες του Έρμου και του Μαιάνδρου, αλλά τελικά ναυάγησε κι αυτή.

Δεν υπάρχει χώρα στον κόσμο που η ιστορία της να παρουσιάζει
τέτοια σκαμπανεβάσματα μεγαλείου και αθλιότητας.

Δεν υπάρχει λαός που να μπορεί να επικαλείται στη γη όπου ζει
τίτλους τόσο παλιούς αλλά και μόνιμους.

Τους τίτλους αυτούς τους κατέχουν χάρη στη γη τους, που είναι γη του Αιγαίου
εδώ και εκατομμύρια χρόνια, προτού η θάλασσα της Τριτογενούς περιόδου πνίξει την Αιγαίδα.

Τους κατέχουν χάρη στη γη αυτή που το σχήμα της, η χάρη, το φως και τα τοπία της
είναι του Αιγαίου, από τότε που υπάρχουν άνθρωποι πάνω στη γη.

Τους κατέχουν χάρη στην ιστορία τους, το δημιουργικό τους δαιμόνιο, τις επιστήμες τους,
τη λογοτεχνία, την ηθική, τη δημοκρατία που έκαναν την πατρίδα τους πατρίδα της Δύσης.

Τους κατέχουν, επειδή επιμένουν και φροντίζουν πάντα, να διατηρήσουν
τη μεγάλη αυτή ανθρώπινη κληρονομιά, της οποίας υπήρξαν για δέκα αιώνες
οι φρουροί και το προτείχισμα στην Ανατολή.

Τους κατέχουν χάρη στις πρόσφατες προσπάθειές τους, χάρη στη μακρά κυοφορία
και τη γέννηση της νεότερης Ελλάδας, που ο μέγας Κοραΐς τη συνέδεσε
με την κυοφορία και τη γέννηση της Γαλλίας το 1789.

Τους κατέχουν επειδή αποκατέστησαν το εμπόριο, τη βιομηχανία, τα σχολεία,
τα γράμματα και τις επιστήμες στις ακτές του Αιγαίου, όπου θέλουν
να δώσουν στις πόλεις τους τη λάμψη της αρχαίας Εφέσου,
της αρχαίας Περγάμου και της αρχαίας Μιλήτου.

Τους κατέχουν χάρη στα αναρίθμητα πλήθη των ακρωτηριασμένων νεκρών τους,
χάρη στο αίμα και τα δάκρυά τους, που η πηγή τους δεν στερεύει ποτέ
και που οι καρποί τους φαίνεται να αντλούν καινούρια δύναμη
από το κάθε βάσανο και την κάθε προσβολή που υφίστανται.

Τους κατέχουν, τέλος, χάρη στα αδέρφια τους, τους γιους τους που έπεσαν
για την αιώνια πατρίδα, που τους είδα γυμνούς και ξεπεσμένους, θλιβερά ναυάγια,
στις ακτές της Λέσβου και της Αττικής, και υπήρξαν

το πρώτο και ένα από τα βασικά στηρίγματα των συμμάχων στα παιδιά της Μακεδονίας.
Δεν υπάρχει λαός στη γη που να μπορεί να προσκομίσει τόσους τίτλους και τόσα δικαιώματα
και να τα αποθέσει στα πόδια του κόσμου όλου και της Κοινωνίας των Εθνών.»

(Φελίξ Σαρτιώ).

